

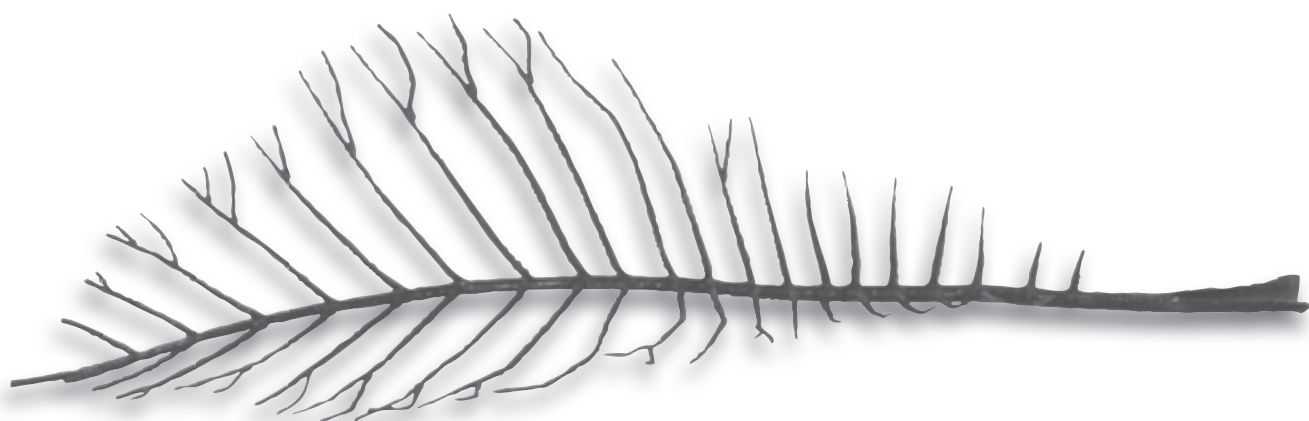
Ιστορίες τοπίου

Από την παράδοση στην αειφορία

Landscape stories

From tradition to sustainability

Culture 2000

Ιστορίες τοπίου
Από την παράδοση στην αειφορία

Landscape stories
From tradition to sustainability

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Η ΕΚΘΕΣΗ ΣΥΝΔΙΟΡΓΑΝΩΘΗΚΕ ΑΠΟ:

- PRISMA - Κέντρο Αναπτυξιακών Μελετών (Ελλάδα)
- Ινστιτούτο Βιο-Μετεωρολογίας, Εθνικό Συμβούλιο Ερευνών (Ιταλία)

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Φούλη Παπαγεωργίου, Αρχιτέκτων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΘΕΣΗΣ

Λουίζα Καραπιδάκη, Ιστορικός Τέχνης

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Φούλη Παπαγεωργίου, Χλόη Βαρελίδη,
Ηρώ Μακρή, Αρχιτέκτονες

ΕΡΕΥΝΑ

Ελλάδα

Λουίζα Καραπιδάκη, Ιστορικός Τέχνης
Έφη Καρποδίνη-Δημητριάδη, Αρχαιολόγος,
Δρ Λαογραφίας
Φούλη Παπαγεωργίου, Αρχιτέκτων

Ιταλία

Danilo Marandola, Αγρονόμος - Γεωπόνος
Giorgio Ciccarello, Εθνολόγος
Angela Zeoli, Δήμος Montana Alto Tammara
Maria Pia Graziani, Μουσείο Transumanza Villetta Barrea
Francesco Cannata, Αγρονόμος

ΚΕΙΜΕΝΑ

Φούλη Παπαγεωργίου

Συμμετοχή στο σχεδιασμό και την υλοποίηση των Ιταλικών video και παιχνιδιών

Diego Di Sturco – NeroGraphique, art designer
Daniele Di Sturco – Timeline, video designer
Bianca Di Pasquale, Σκηνογράφος
Loredana Terrezza, Χορογράφος

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΝΤΥΠΟΥ

Ability Integrated Communications, Αθήνα
Εκδόθηκε από το PRISMA - Κέντρο Αναπτυξιακών Μελετών εκ μέρους της κοινοπραξίας του Έργου CULT RURAL

Αθήνα, Ιούνιος 2009

ISBN 978-960-6676-15-4

Το παρόν Έργο χρηματοδοτήθηκε με την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Πρόγραμμα Πλαίσιο «Πολιτισμός 2000».

Η έκδοση αυτή αντανακλά τις απόψεις μόνον των συγγραφέων και η Επιτροπή δεν έχει ευθύνη για οποιαδήποτε χρήση της πληροφορίας που περιλαμβάνεται εδώ.

CONTRIBUTORS TO THE EXHIBITION

EXHIBITION CO-ORGANISERS

- PRISMA - Centre for Development Studies, Athens (GR)
- Istituto di BioMeteorologia (IBIMET), Consiglio Nazionale delle Ricerche (CNR), Florence (IT)

COORDINATION AND SCIENTIFIC DIRECTION

Fouli Papageorgiou, Architect (GR)

CURATOR

Louisa Karapidaki, Art Historian (GR)

ARCHITECTS

Fouli Papageorgiou, Chloe Varelidi, Iro Makri (GR)

RESEARCH

Greece

Louisa Karapidaki, Art Historian
Effie Karpodini-Dimitriadi, Archaeologist, Ph.D in Folklore

Fouli Papageorgiou, Architect

Italy

Danilo Marandola, Agronomist
Giorgio Ciccarello - Ethnologist
Angela Zeoli – Comunità Montana Alto Tammara
Maria Pia Graziani – Museo della Transumanza Villetta Barrea
Francesco Cannata – Agronomist at CNR-DAA

TEXTS

Fouli Papageorgiou

Contribution to the design and implementation of Italian videos and exhibition games

Diego Di Sturco – NeroGraphique, art designer
Daniele Di Sturco – Timeline, video designer
Bianca Di Pasquale, Set designer
Loredana Terrezza, Choreographer

GRAPHIC DESIGN

Concept and artwork: Ability Integrated Communications, Athens (GR)

Published by PRISMA - Centre for Development Studies, on behalf of the CULT RURAL partnership

Athens, June 2009

ISBN 978-960-6676-15-4

This project has been funded with support from the European Commission, Framework Programme CULTURE 2000. This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Προοίμιο

Preface

CULT RURAL: Ανάδειξη ενός κοινού πολιτισμικού χώρου των Ευρωπαϊκών αγροτικών κοινωνιών

Η παρούσα Έκθεση αποτελεί τμήμα του διακρατικού Έργου CULT RURAL, το οποίο συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο του Προγράμματος Πλαισίου για την Στήριξη του Πολιτισμού «Πολιτισμός 2000». Το CULT RURAL βασίζεται στη συνεργασία 14 οργανισμών από 7 Ευρωπαϊκές χώρες –μουσεία, ερευνητικά κέντρα, πανεπιστήμια, ΜΚΟ– με στόχο τη δημιουργία ενός κοινού πολιτισμικού χώρου για τις Ευρωπαϊκές αγροτικές κοινωνίες. Η προσπάθεια αυτή φιλοδοξεί να αναδείξει τα μηνύματα που μεταφέρει στις σύγχρονες κοινωνίες η πολιτιστική παράδοση του Ευρωπαϊκού αγροτικού χώρου και ιδιαίτερα τα διδάγματα που έχουν σύγχρονη αξία για την αειφόρο ανάπτυξη, με επίκεντρο τρία θεματικά σύνολα:

- I. Αγροτικό τοπίο και πολιτισμός, με έμφαση στη μεταβαλλόμενη σχέση ανθρώπου-φύσης.
- II. Παραδοσιακή τεχνολογία και καινοτομία στον αγροτικό χώρο.
- III. Πολιτιστική κληρονομιά και ανάπτυξη συλλογικής ταυτότητας στις αγροτικές κοινωνίες.

Κάθε ένα από τα παραπάνω θεματικά σύνολα ερευνήθηκε σε βάθος και παρουσιάστηκε σε σειρά εκθέσεων που κάλυψαν συνολικά 7 χώρες. Η έκθεση που παρουσιάζεται εδώ πραγματεύεται το πρώτο θεματικό σύνολο, με βασικό πεδίο αναφοράς την Ελλάδα και την Ιταλία, αλλά με συμμετοχές και από άλλες χώρες, όπως η Γαλλία και η Ουγγαρία.

CULT RURAL: Promotion of a cultural area common to the European communities

This exhibition forms part of CULT RURAL, an international project co-funded by the European Commission in the context of "Culture 2000", the Framework Programme in Support of Culture. CULT RURAL brings together 14 organisations from 7 EU member states –museums, research centres, universities, NGOs–, aiming to create a cultural area common to European rural communities. CULT RURAL has set out to explore the links between rural heritage and sustainable development and identify the lessons we can learn from such tradition, focusing on three themes:

- I. Rural cultural landscapes: the interaction between rural communities and the natural environment.
- II. Inspiration, innovation and technology: the rural perspective and the global pressures.
- III. Rural heritage and collective identity: building the sustainability of rural communities.

Each of the above themes has been researched in depth and presented in a series of exhibitions in 7 countries. This exhibition deals with the first theme, with special reference to Greece and Italy, and participation from other countries too, such as France and Hungary.

Αμπελώνας "Torre a Oriente", Torrecuso – Benevento, Italia

"Torre a Oriente" vineyard in Torrecuso – Benevento, Italy

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΟΠΙΟΥ

Από την παράδοση στην αειφορία

Landscape stories

From tradition to sustainability

Εισαγωγή

Η Έκθεση «Ιστορίες Τοπίου: από την παράδοση στην αειφορία» φέρνει στο προσκήνιο σημαντικές πτυχές της πολιτιστικής μας κληρονομιάς που συνδέονται άμεσα με το αγροτικό τοπίο - μιας κληρονομιάς που συχνά επιλέγουμε να αγνοούμε ή να υποβαθμίζουμε. Μέσα από ένα οδοιπορικό στο χρόνο και στο χώρο, η Έκθεση επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει τη λειτουργική και αξιακή σχέση του σύγχρονου ανθρώπου με το τοπίο. Με την προσοχή στραμμένη στο -συχνά καταστροφικό για το τοπίο- παρόν, «ξαναδιαβάζουμε» την παράδοση και προβάλλουμε στο μέλλον τις υποθήκες αειφορίας που αυτή μας κληροδότησε.

Το οδοιπορικό που ακολουθούμε μέσα από την Έκθεση αποκαλύπτει μια αλληλουχία από «ιστορίες τοπίου» με επίκεντρο τον άνθρωπο και τους τρόπους που αυτός χρησιμοποίησε για την κατάκτηση και τη μορφοποίηση του τοπίου. Το αγροτικό τοπίο καθρεφτίζει πιστά τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση στη διάρκεια της εξέλιξής του και της διαμόρφωσης του υλικού πολιτισμού του. Οι ανθρώπινες επεμβάσεις για καλλιέργεια, εξόρυξη, αξιοποίηση των τρεχόντων νερών και του ανέμου, κατοίκηση, επικοινωνία κλπ επέφεραν καθοριστικές αλλαγές στο τοπίο δημιουργώντας σταδιακά αλληπάλληλες «όψεις». Κάθε «όψη» του τοπίου έχει και την ιστορία της: φανερώνει το δέος και το σεβασμό του ανθρώπου προς τη φύση - που του εξασφαλίζει την επιβίωση, τους τρόπους που επέλεξε για να την κατακτήσει - για να επιβιώσει ευκολότερα και ασφαλέστερα, και τέλος την άλογη και ολοκληρωτική επιβολή του - για να πετύχει τη μέγιστη εκμετάλλευση της στον παρόντα χρόνο, χωρίς συνείδηση του τι αυτό σημαίνει για το αύριο και τις επόμενες γενιές.

Introduction

The Exhibition "Landscape Stories: from tradition to sustainability" brings to the fore important aspects of our cultural heritage directly related to the rural landscape - a heritage that we often choose to ignore or undervalue. The exhibition, through an itinerary in time and space, attempts to redefine the instrumental and value-laden relationship of contemporary man with the landscape. By directing our attention to the present - which is often destructive for the landscape, we can rediscover tradition and carry on to the future our heritage of sustainability.

Γιώργος Αυγέρος, Δέντρο, μεικτή τεχνική σε Plexiglas

George Avgeros, Tree, mixed media on Plexiglas

Βοσκότοπος στα ορεινά της Ευρυτανίας, φωτογραφία Βελ. Βουτσάς

Pasture in the Eurytania uplands, photo Vel. Voutsas

...κράτησα τη ζωή μου
ταξιδεύοντας ανάμεσα
στα κίτρινα δέντρα,
κατά το πλάγιασμα της βροχής
σε σιωπηλές πλαγιές φορτωμένες
με τα φύλλα της οξιάς

Γιώργος Σεφέρης

*I kept a hold on my life,
travelling among yellow trees
in driving rain
on silent slopes loaded
with beech leaves*

George Seferis

Αποστόλης Ζολωτάκης, video, μουσική Θεόδωρος Αμπαζής, 2007

Apostolis Zolotakis, video, music Theo Abazis 2007

Μπορούμε να διακρίνουμε 4 γενικά στάδια στη διαχρονική πορεία της εξέλιξης της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, τα οποία αποτυπώνονται στο αγροτικό τοπίο με χαρακτηριστικά πολιτιστικά στοιχεία και αποτελούν την πολιτιστική κληρονομιά του τοπίου. Τα στάδια αυτά – δέος, ήπια εκμετάλλευση, ολοκληρωτική κατάκτηση, καταστροφή - έχουν χρονική αλληλουχία στην πορεία της εξελικτικής σχέσης ανθρώπου-φύσης, αλλά συνυπάρχουν επίσης στο παρόν, εφόσον κάθε επόμενο στάδιο δεν μηδενίζει το προηγούμενο. Έτσι τα στάδια αυτά αποτελούν συγχρόνως και πτυχές της σχέσης του ανθρώπου με το τοπίο.

Το **πρώτο στάδιο** χαρακτηρίζεται από το δέος που αισθάνεται ο άνθρωπος για τη φύση. Το τοπίο γίνεται η γέφυρα μιας μεταφυσικής σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον, και τα στοιχεία του αποκτούν συμβολική σημασία για την επιβίωση του: δέντρα, νερά, βουνά, βράχια, συνδέονται με μαγικά πνεύματα, νεράιδες, ήρωες, θεούς. Η μεταφυσική υπόσταση του τοπίου μεταφράζεται σε μύθους, τραγούδια, ποιήματα, δρώμενα.

The exhibition leads us to an itinerary that reveals a string of “landscape stories” focused on man and his efforts for conquering and shaping the landscape. The rural landscape mirrors the relation of man with nature along its evolution and the development of man’s material civilization. Human interventions upon the landscape for cultivation, mining, exploitation of water resources and the wind, habitation, communication etc., have resulted in decisive changes of the landscape, which gradually assumed different “visages”. Each visage has its own story: it demonstrates the awe and respect of man for nature –that makes possible his survival, the means used by man for conquering nature –to make survival easier and more secure, and lastly, the irrational and complete imposition of man over nature in present times –to maximize the exploitation of nature without realizing what this means for future generations.

Το **δεύτερο στάδιο** αντανakλά τα πρώτα στάδια της κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση μέσα από την ήπια εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, με χαρακτηριστικά τον σεβασμό στο τοπίο, τη χρήση απλών τεχνολογιών και τοπικών υλικών, τη ανάπτυξη «λαϊκής σοφίας», τη χρήση έξυπνων και ευρηματικών μεθόδων κατασκευής, την επινόνση φιλικών προς το περιβάλλον τρόπων επιβίωσης και ανάπτυξης. Η καλλιέργεια της γης με τη χρήση απλών γεωργικών εργαλείων επιφέρει τις πρώτες αλλαγές στο τοπίο, σε συνδυασμό με κτίσματα από πέτρα, ξύλο, χόρτο ή χώμα και τη χάραξη διαδρομών για τις μεταφορές ανθρώπων και αγαθών. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν «ορόσημα» του τοπίου, που αρχίζει να αναπλάθεται και να διαμορφώνεται με φανερή πια την επίδραση του ανθρώπου, η οποία παραμένει ωστόσο ήπια και σε αρμονία με το φυσικό περιβάλλον.

Το **τρίτο στάδιο** χαρακτηρίζεται από την έντονη κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση, που οδηγεί σε πλήρη «κατάκτηση» του τοπίου, με τη χρήση

There are four general stages that can be identified in the evolution of the relationship between man and nature over time, whose cultural imprint represents the cultural heritage of rural landscape. These stages –awe, mild exploitation, conquest, destruction- followed one another during the evolution of the relationship between man and nature, but they also coexist in the present as each stage does not eliminate the previous one. Thus, these stages represent coexisting facets of the relationship between man and nature.

The **first stage** is characterized by man's fear and admiration for nature; the landscape becomes the bridge for their metaphysical relationship. Its elements gain symbolic meanings for man's survival. Trees, water, mountains, rocks, acquire a symbolic existence, and are linked to magical spirits, fairies, heroes and gods. Out of the symbolic meanings of the landscape, myths, songs, poems and rituals are born.

Κολυμπήθρες στο Πάπιγκο Ζαγορίου, Ήπειρος

"Baptismal urns" in Papigo, Zagori, Epirus

σύνθετων τεχνολογιών και μη-τοπικών (παγκόσμι-
ας προέλευσης) υλικών και μεθόδων κατασκευ-
ής. Η εντατική και εκτατική καλλιέργεια της γης
με τη μηχανοποίηση και αυτοματοποίηση της
παραγωγής και τη χρήση αγροχημικών έχουν
ως αποτέλεσμα τη μέγιστη εκμετάλλευση των
φυσικών πόρων και τη ριζική μεταμόρφωση του
τοπίου. Παράλληλα, τα υλικά, η αισθητική και η
χρήση των κτισμάτων και άλλων παρεμβάσεων
του ανθρώπου στο τοπίο, που αποτελούν τα νέα
«ορόσημα», κατακερματίζουν την ενότητα του,
αποσυνδέουν το τοπίο από το φυσικό περιβάλ-
λον, διαταράσσουν την ιστορική του συνέχεια και
επιβάλλουν την «παγκοσμιοποίηση» του τοπίου.

Το **τέταρτο στάδιο** μας φέρνει αντιμέτωπους
με την καταστροφή του τοπίου που ακολουθεί
την αλόγιστη εκμετάλλευση της φύσης. Φωτιές,
πλημμύρες, τυφώνες, ξηρασία που οφείλονται
στην κλιματική αλλαγή, σε άλλες βίαιες αλλα-
γές της ισορροπίας των φυσικών στοιχείων από
ανθρώπινες επεμβάσεις ή στην προσπάθεια να
μεγιστοποιηθεί το κέρδος εκμετάλλευσης –του-
ριστικής, γεωργικής, βιομηχανικής, οικιστικής-
οδηγούν στην ερήμωση, στην πλήρη αποκοπή
του τοπίου από τα φυσικά χαρακτηριστικά του,
στη δημιουργία ενός «τοπίου φρίκης» το οποίο
μας προειδοποιεί ότι οι αντοχές της φύσης
έχουν όρια και ο πολιτισμός μας, που εξαρτάται
άμεσα από αυτές τις αντοχές, κινδυνεύει.

Προβάλλοντας τα παραπάνω στάδια και τις
πιυχές που αυτά σηματοδοτούν στη σχέση
ανθρώπου και τοπίου, η Έκθεση προσπαθεί να
θέσει βασικά ερωτήματα για το μέλλον αυτής

Δημήτρης Τζάνης, Τοπίο δέους, μεικτή τεχνική, 2008
Dimitri Zanis, Landscape of awe, mixed media, 2008

The **second stage** reflects the first phases
of man's dominance over nature, which is
characterized by respect for the landscape, the
use of simple technologies and local materials,
the emergence of "lay wisdom", the discovery
of clever construction techniques, the invention
of environment-friendly survival and economic
development methods. The cultivation of
the land with simple agricultural tools brings
about the first changes to the landscape, in
combination with construction methods using
stone, wood, hay or soil, and the mapping out of
roads for transporting people and goods. These
elements become "landmarks" of the landscape
which is clearly now being transformed through
man's influence; this influence however remains
mild and does not upset the harmony between
man's activity and nature.

The **third stage** is characterized by the
intensity of man's dominance over nature, the
use of complex technologies and non-local
(globally developed) materials and construction
methods. The intensive and extensive
cultivation of the land with mechanized and
automated production methods and the use
of agrochemicals maximize the exploitation of
natural resources and transform radically the
landscape. At the same time, the materials, the
esthetics and the use of buildings and other
man-made interventions, become the new
"landmarks" that undermine the cohesion of
the landscape, disconnect it from the natural
environment, upset its historical continuity, and
impose its "globalization".

In the **fourth stage** we are confronted with the
destruction of the landscape that results from
the irrational exploitation of natural resources.
Fires, floods, cyclones, droughts, brought about
by climatic change, other violent reversals
of environmental balance brought about by
human activity or efforts to maximize profits
from the exploitation of natural resources –for
tourism, agriculture, industry, housing– result to
desertification, cut off of the landscape from
its natural characteristics, the emergence of
a "landscape of horror" which warns us that
nature's endurance is limited and that our
civilization, which depends on such endurance,
is at risk.

By projecting these stages and the facets that
they signify in the relationship between man
and nature, the exhibition attempts to raise
certain basic questions for the future of this

Παραδοσιακό αλώνισμα σταριού, Pietracatella – Campobasso, Italy – Φωτογραφία: Antonio Negri, ProLoco Pietramurata

Traditional wheat threshing, Pietracatella – Campobasso, Italy – Photographer: Antonio Negri, ProLoco Pietramurata

της σχέσης, η οποία αντανakλά άμεσα στο μέλλον του πολιτισμού μας. Οδηγούμαστε σε μια ουτοπία, που είτε αρνείται και αγνοεί τη βίαιη και αλόγιστη προσπάθεια επιβολής του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον ή συμβιβάζεται με μια αναπόφευκτη απόλυτη καταστροφή του; Ή μήπως μπορούμε να επαναπροσδιορίσουμε τη σχέση μας με το τοπίο μέσα από μια ριζική αλλαγή στάσης και συμπεριφοράς, βάζοντας σε πρώτη προτεραιότητα την αειφορία και το χρέος μας για τις επερχόμενες γενιές; «Διαβάζοντας» τις ιστορίες του τοπίου, όπως μας αποκαλύπτονται σταδιακά στην Έκθεση μέσα από την εξέλιξη της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, οδηγούμαστε σε μια διαδρομή αναγνώρισης βασικών στοιχείων της πολιτιστικής μας παράδοσης που μπορούν να αποτελέσουν «διδάγματα» αειφορίας και επαναπροσδιορισμού της σχέσης μας με το τοπίο.

Η Έκθεση αποτελείται από οπτικο-ακουστικά εκθέματα, πολλά από τα οποία δημιουργήθηκαν ειδικά για το σκοπό αυτό, εικαστικά έργα από ιδιωτικές συλλογές και τεκμηριωτικό υλικό.

relationship that reflect upon the future of our civilization. Are we led to a utopia that either ignores the violent and irrational attempt of man to dominate the natural environment or accepts its absolute destruction as inevitable? Or can we perhaps redefine our relationship with the landscape through a radical change of our attitude and behaviour and accept sustainability as our top priority and our duty to future generations? Reading the landscape stories, as revealed stage-by-stage in the exhibition through the evolution of the relationship between man and nature, we are guided to a “recognition” trip along those elements of our cultural heritage that offer “lessons” for sustainability and the redefinition of our relationship with the landscape.

The exhibition consists of audio-visual materials, many of which have been created specially for this purpose; works of art from private collections; and documentary material. Photographs and videos portray real landscapes from Greece and Italy,

Φωτογραφίες και βίντεο παριστούν υπαρκτά τοπία στην Ελλάδα και την Ιταλία, χαρακτηριστικά τους στοιχεία και παρεμβάσεις του ανθρώπου πάνω σε αυτά, σε όλα τα στάδια της σχέσης ανθρώπου-τοπίου. Σύγχρονα εικαστικά έργα –ζωγραφικής, γλυπτικής, art video- αναδιαρθρώνουν και ερμηνεύουν τη σχέση ανθρώπου-τοπίου μέσα από τη ματιά των καλλιτεχνών, μια ματιά διεισδυτική, σκληρή ή νοσταλγική στο χθές, το σήμερα, το αύριο. Το τεκμηριωτικό υλικό, που προήλθε από πολυετή έρευνα, πληροφορεί για την ιστορική εξέλιξη του τοπίου και των στοιχείων του, επισημαίνει τις αλλαγές, ήπιες ή καταστροφικές, και προβάλλει μέσα από τους στίχους ποιητών τα συναισθήματα που αυτό δημιουργεί.

Το εποπτικό υλικό της έκθεσης προέρχεται, όσον αφορά στην Ιταλία, από την ευρύτερη περιοχή των Απεννίνων ορέων και ιδιαίτερα από την Επαρχία Benevento με τη χαρακτηριστική Σαμνιτική παράδοση, ενώ όσον αφορά στην Ελλάδα, από το σύνολο της χώρας, με ιδιαίτερη έμφαση στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου και στην Κρήτη. Στις περιοχές αυτές επικεντρώθηκε και η έρευνα στην οποία βασίστηκε η τεκμηρίωση της έκθεσης.

Το Τοπίο στην τέχνη

Το τοπίο ως εικονογραφικό θέμα είναι από τις αγαπημένες απεικονίσεις στην τέχνη ανά τους αιώνες. Σε όλες τις μορφές τέχνης, ζωγραφική, γλυπτική, χαρακτική, μικρογλυπτική, αλλά και σε πολλές μορφές της καλλιτεχνικής χειροτεχνίας (κεραμική, κεντητική, υφαντική, ταπισερί, σταμπωτά) από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας, η τοπιογραφία μας έχει δώσει σημαντικά έργα.

Κατά την αρχαιότητα, η μινωική τέχνη ύμνησε το τοπίο, όπως μαρτυρεί ο διάκοσμος των αγγείων, η σφραγιδογλυφία αλλά και η ζωγραφική στις τοιχογραφίες των μινωικών ανακτόρων, όπου συχνά το τοπίο επικρατεί ή ορίζει μια ανθρωποκεντρική παράσταση. Η ίδια αφηγηματική διάθεση παρατηρείται και σε τοιχογραφίες του κυκλαδικού πολιτισμού, καθώς και στο ζωγραφικό διάκοσμο των αγγείων, ενώ στη Μυκηναϊκή τέχνη το τοπίο σχηματοποιείται και γίνεται πιο αφαιρετικό. Στις αγγειογραφίες και τα ανάγλυφα της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας η χρήση του τοπίου στο διάκοσμο είναι αφαιρετική αλλά σαφής γιατί συμπληρώνει την αφήγηση του θέματος και ορίζει τον τόπο: για παράδειγμα μια ελιά και ένας βράχος απεικονίζουν την Ακρόπολη. Στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή

Άγγελος Ζάβαλης, Πέρασμα, κατασκευή

Aggelos Zavallis, Crossing, installation

typical landscape elements and man-made interventions along all stages of the relationship between man and landscape. Contemporary works of art –paintings, sculptures, video art- restructure and interpret this relationship through the glance of the artist, a glance over the past, the present and the future that is penetrating, hard or nostalgic. The documentary material, which is the result of many years of research, informs the visitor on the historical evolution of the landscape and its elements, points out the changes, mild or destructive, and conveys through poetry the feelings the landscape creates.

The visual material of the exhibition originates, in the case of Italy, from the Apennines area and in particular the Benevento Province with its characteristic Samnitic tradition, whilst in the case of Greece, it comes from the whole of the country, with special reference to the Aegean islands and Crete; it is in these areas that the research and documentation of the exhibits was focused.

Landscape in art

Pictorial representation of the landscape has always been one of the favourite subjects in the arts. In all forms of visual art, painting, sculpture, engraving, micro sculpture, as well as in many forms of artistic handicraft (pottery, embroidery, weaving, batik) from ancient times to the present day, landscape art has produced important works.

In ancient times, Minoan art has celebrated the landscape, as shown in pottery decorations, stamps, as well as the frescos of the Minoan

τέχνη, το τοπίο εμφανίζεται λιτό, τυποποιημένο, εξωπραγματικό και χρησιμοποιείται μόνο για να δώσει έμφαση στην ιερότητα των σκηνών.

Στην Αναγέννηση το τοπίο έχει ένα σημαντικό ρόλο και χρησιμοποιείται σε αφηγηματικά θέματα, όπως οι σκηνές κυνηγιού, αλλά και για να εκφράσει τις πολιτικές ουτοπίες της εποχής. Αργότερα, τον 17ο αιώνα, η τοπιογραφία εμφανίστηκε ως αυτοτελής θέμα, ξεκινώντας από τους Ολλανδούς ζωγράφους και δημιουργώντας σχολή στην Ιταλική τέχνη, η οποία αποτέλεσε το πρότυπο της ρεαλιστικής τέχνης του 19ου αιώνα. Μεγάλος σταθμός στην απεικόνιση του τοπίου υπήρξε το κίνημα του ιμπρεσιονισμού, που παρακίνησε τους καλλιτέχνες να εγκαταλείψουν τα εργαστήριά τους και να δουλεύουν στη ύπαιθρο για να αποτυπώνουν με ακρίβεια το φως και τις προσωπικές «εντυπώσεις» της στιγμής που δημιουργούν.

Στη σύγχρονη τέχνη, οι καλλιτέχνες εμπνέονται και ευαισθητοποιούνται από το τοπίο, προβληματίζονται και δημιουργούν. Άλλοτε αποτυπώνουν το τοπίο ρεαλιστικά, άλλοτε με δέος ή με νοσταλγική διάθεση κι άλλοτε κατακερματισμένο, παραποιημένο, φανταστικό, ουτοπικό. Οι εικαστικές εκφράσεις αδέσμευτες από κανόνες και περιορισμούς καταφεύγουν σε ένα διαρκή διάλογο, προβάλλοντας θαυμασμό, δέος, λύπη

palaces, where often the landscape dominates or defines an anthropomorphic picture. A similar narrative approach is observed in the frescos of the Cycladic civilization as well as in decorations of vases, whilst in Mycenaean art the representation of the landscape becomes more schematic and abstract. In ancient Greek and Roman pottery and reliefs, the landscape is used as an abstract but important element which identifies the place, as for example in the case of an olive tree and a rock representing Acropolis. In Byzantine and post-Byzantine art the landscape is portrayed austere, standardized, or unrealistic and is used mainly to emphasize the sanctity of the scene.

During Renaissance the landscape acquires an important narrative role and is used in such themes as hunting or to express political utopia. Later, in the 17th century, topiography emerges as an autonomous subject in art, starting from the Dutch painters and creating a School in Italian art that served as a model for the realistic art of the 19th century. Impressionism provided a turning point in landscape painting that led artists to leave their studios, work in the open air and depict accurately the light and their personal “impressions” of the landscape at the moment of creation.

In contemporary art, artists are inspired and

Δάφνη Αγγελίδου, ακρυλικό, 2000

Dapne Aggelidou, acrylic, 2000

ή αισιοδοξία μέσα από τα ζωγραφικά τελάρια, τα βίντεο, τις κατασκευές ή τις γλυπτές συνθέσεις.

Η δομή της Έκθεσης

Η Έκθεση αποτελείται από 5 θεματικές ενότητες, 4 από τις οποίες αντανakλούν τα στάδια ή πτυχές της σχέσης ανθρώπου και τοπίου που περιγράφηκαν πιο πάνω και η πέμπτη θέτει το ερώτημα της ουτοπικής ή αειφορικής αντιμετώπισης της σχέσης αυτής στο μέλλον. Συνοπτικά, οι ενότητες της Έκθεσης είναι:

Ενότητα 1η: Το τοπίο του δέους

Στην ενότητα αυτή σηματοδοτείται η πρωταρχική, μεταφυσική σχέση του ανθρώπου με το τοπίο, μέσα από τη μυθοποίηση του δέντρου και του νερού. Παραδείγματα από τη λατρεία της καρυδιάς στην Ιταλία και της ελιάς στην Ελλάδα συνοδεύονται από μύθους και οπτικο-ακουστικά οδοιπορικά στο φυσικό τοπίο. Το νερό, τρεχούμενο, στάσιμο ή σε πηγάδι, με τις μαγικές δοξασίες που το περιβάλλουν και τη ζωή που αυτό κλείνει μέσα του, μας αποκαλύπτεται με παραστατικά ή συμβολικά μέσα.

Ενότητα 2η: Το τοπίο της ήπιας εκμετάλλευσης της φύσης

Στην ενότητα αυτή τονίζονται τα χαρακτηριστικά

sensitized by the landscape, question their art and become creative. Sometimes they depict the landscape realistically, sometimes with awe or a nostalgic mood, and sometimes disjointed, distorted, illusory, utopian. Artistic expression, liberated from rules and restrictions, develops a continuous dialogue with landscape, conveying admiration, fear, sorrow or hope through painting frames, videos, installations or sculpture.

The structure of the exhibition

The Exhibition is organized in five sections, four of which reflect the stages or facets of the relationship between man and landscape, as described above, whilst the fifth poses the question of whether the future of this relationship is utopian or sustainable. In brief, the sections of the exhibition are:

Section 1: The landscape of awe

This section depicts the primeval, metaphysical relationship of man with the landscape, as reflected by the mythology of trees and water. Examples of the worship of the walnut tree in Italy and the olive tree in Greece are accompanied by legends and audio-visual itineraries in the natural landscape. The water,

Από τα πρώτα δείγματα θεριστικής μηχανής στην Ιταλία

Early example of modern wheat harvesting machine in Italy – Photographer: Antonio Negri, ProLoco Pietramurata

Καλύβες Σαρακατσάνων στον Γυφτόκαμπο Ζαγορίου, Ήπειρος
Sarakatsani huts, Gyftokampos, Zagori, Epirus

στοιχεία του τοπίου, τα οποία προσδίδουν ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα και αντανakλούν την πολιτιστική κληρονομιά που μας άφησε το στάδιο αυτό. Παραδοσιακές καλλιέργειες, αναβαθμί-δες, μικρά ή μεγαλύτερα κτίσματα-ορόσημα, μονοπάτια, διαδρομές και οικισμοί συνθέτουν ένα «διάλογο» του ανθρώπου με το τοπίο, που διεξάγεται δημιουργικά και αποκαλύπτεται με εποπτικό, εικαστικό και εθνολογικό υλικό.

Ενότητα 3η : Το τοπίο της έντονης κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται παραδείγματα ανθρώπινων παρεμβάσεων που αλλοιώνουν το τοπίο, διαταράσσουν την ισορροπία του και πληγώνουν την αισθητική του. Εντατικές μηχανοποιημένες καλλιέργειες, διάνοιξη αυτοκινητοδρόμων, φράγματα, λατομεία, ανεμογεννήτριες, επιβάλλουν την παρουσία τους με ισοπεδωτικό τρόπο και διαμορφώνουν μια νέα μορφολογία τοπίου. Η μεγάλη κλίμακα των παρεμβάσεων αποτυπώνεται και στο μέγεθος του εποπτικού υλικού, ενώ ο επισκέπτης καλείται να πάρει μέρος στη διαδικασία αλλαγής του τοπίου με ένα διαδραστικό παιχνίδι.

whether running, still or in a well, with the magic that surrounds it and the life that it engulfs, is revealed to us with visual or symbolic means.

Section 2: The landscape of mild exploitation of nature

This section presents the characteristic elements of the landscape that reflect the cultural heritage developed during this stage. Traditional cultivations, terraces, small or larger buildings-landmarks, footpaths, routes and settlements, make-up a creative “dialogue” between man and the landscape based on pictorial elements, works of art and ethnographic exhibits.

Section 3: The landscape of conquest of nature

This section presents examples of human interventions that transform the environment, upset its balance and inflict wounds on its esthetic value. Intensive mechanized cultivation, new roads, dams, quarries, wind turbines, impose indiscriminately their presence and result in a new shape of the landscape. The large scale of these interventions is reflected

Ενότητα 4η : Η καταστροφή του τοπίου

Στην ενότητα αυτή αποτυπώνονται οι συνέπειες μερικών από τις σύγχρονες καταστροφές που βιώνει η Ευρώπη. Το εκθεσιακό υλικό επικεντρώνεται σε τρία καταστροφικά ή κατεστραμμένα τοπία: καμένα δάση, σκουπιδότοπους και απομεινάρια από το πέρασμα τυφώνων. Η φρίκη της ερήμωσης ή της επερχόμενης ερήμωσης αποτυπώνεται παραστατικά.

Ενότητα 5η : Ουτοπία ή αειφορία;

Στην ενότητα αυτή ο επισκέπτης καλείται να βγάλει τα συμπεράσματά του, να συνθέσει τη δική του διαδρομή εντυπώσεων, σκέψεων και συναισθημάτων μέσα από όλες τις ενότητες της έκθεσης και να αποφασίσει τι μέλλον θέλει για τον ίδιο, τα παιδιά του και τα παιδιά των παιδιών του. Στον προβληματισμό αυτό τον συνοδεύει σαν καταλύτης η ματιά του καλλιτέχνη, που άλλοτε νοσταλγεί, άλλοτε σαρκάζει και άλλοτε ατενίζει με οδύνη το μέλλον που εμείς οι ίδιοι πλάθουμε.

Ένα διαδραστικό παιχνίδι «ανακάλυψης» του τοπίου μέσα από τα στοιχεία που συνθέτουν την αειφορία του, προκαλεί τον επισκέπτη να αναγνωρίσει τα κομμάτια του παζλ μιας αγροτικής ανάπτυξης που θέλουμε να γίνει βιώσιμη.

visitor is invited to take part in the process of the transformation of the landscape with an interactive game.

Section 4: The destruction of the landscape

This section presents the consequences of some of the present-day devastations inflicted on the landscape of contemporary Europe. The exhibition material focuses on three devastated landscapes: burnt forests, rubbish dumps, and the aftermath of a cyclone, depicting the horror of desolation or incoming desolation.

Section 5: Utopia or sustainability

In this section the visitors are invited to derive their own conclusions, assemble their own path of impressions, thoughts and feelings out of all the sections of the exhibition, and decide what kind of future they would like for themselves, their children, and the children of their children. They are guided in this problematic by the catalytic glance of the artist, sometimes nostalgic, sometimes sarcastic, and sometimes looking with grief to the future created by us all.

Ph Klarsfeld, 7881-7920, video still, 40 min, 2003

Ανεμογεννήτριες, Εύβοια
Wind turbines, Evia, Greece

Ενότητα 1n Το τοπίο του δέους

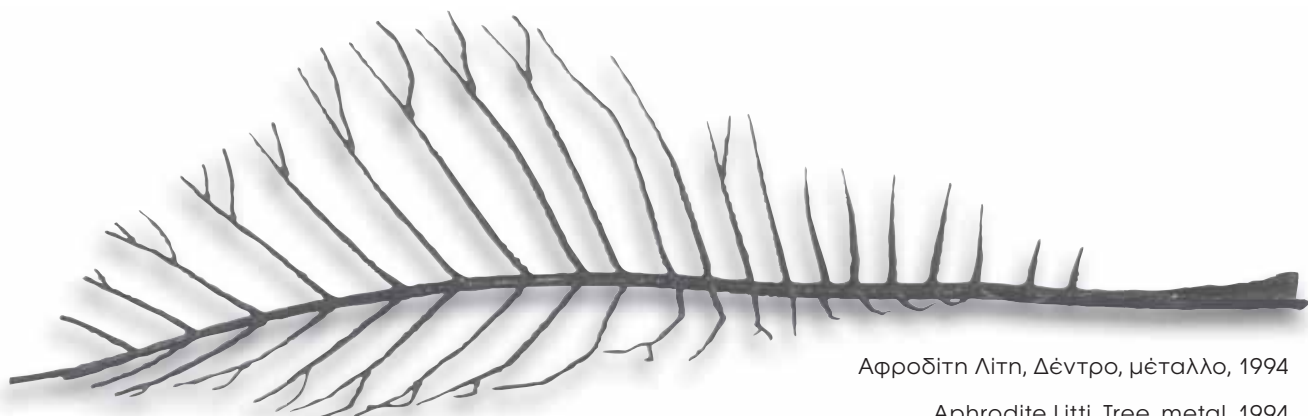
Section 1. The landscape of awe

Ο προϊστορικός άνθρωπος αρχικά, είχε ανάγκη να θεοποιήσει τα επιβλητικά τοπία που τον περιτριγύριζαν και συχνά του προκαλούσαν φόβο αλλά σίγουρα και θαυμασμό. Ακολουθώντας την ανάγκη να εξοικειωθεί μαζί τους, άρχισε να τα βλέπει ανθρωπόμορφα ή ως θεϊκά σημάδια. Βράχια, βουνά, ποτάμια, πηγές, δάση και φαράγγια είχαν τη δική τους ιστορία με ήρωες, θεούς, ιστορικά μυθοποιημένα πρόσωπα. Ήταν γεμάτα με θρύλους και παραδόσεις, δοξασίες και προκαταλήψεις, θεϊκές ευχές ή κατάρες. Πολλές από τις δοξασίες και παραδόσεις αυτές διατηρήθηκαν μέχρι την εποχή μας και εκφράζονται με λαϊκά έθιμα, μύθους, εκφράσεις λόγου ή προκαταλήψεις.

Τα **δέντρο** είχε πάντα μια ιδιαίτερη σημασία στη διαδικασία μυθοποίησης του τοπίου. Εθεωρείτο κατοικία θεών ή πνευμάτων, ενώ πολλά ιερά δέντρα αναφέρονται κοντά σε αρχαίους ναούς ή νεώτερες εκκλησίες και μοναστήρια τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ιταλία. Το δέντρο συνδέεται με τη ζωή και το θάνατο: σε πολλές περιοχές της Ελλάδας φυτεύουν ένα δέντρο για κάθε παιδί που γεννιέται, ενώ ελιές και κυπαρίσσια έχουν από την αρχαιότητα συνδεθεί με τις ψυχές των νεκρών.

Prehistoric men felt the need from the start to deify the imposing landscapes around them, which were often the source of fear as well as admiration. The need for familiarization led them to perceive anthropomorphic or divine signs in them. Rocks, mountains, rivers, springs, forests and canyons were the features of stories with heroes, gods and mythical personalities. They were full of legends and folk traditions, beliefs and prejudices, divine blessings and curses. Many of these traditions and beliefs have survived until today and are expressed through popular customs, myths, sayings and prejudices.

The **tree** has always had a special place in the process of myth-making for the landscape. It was thought as the home of gods or spirits, and there are many references to holy trees near ancient temples or monasteries in Greece as well as in Italy. The tree is related to life and to death: in many parts of Greece a tree is planted for every child born, whilst, olive trees and cypresses have been linked to the souls of the dead since ancient times.

Αφροδίτη Λίτη, Δέντρο, μέταλλο, 1994

Aphrodite Litti, Tree, metal, 1994

Κώστας Τσώλης, δέντρο, μεικτή τεχνική, 2007

Kostas Tsolis, tree, mixed media, 2007

Created by NeroGraphique, Italy

Δημιουργία: NeroGraphique, Ιταλί

Η καρυδιά αποτελεί ιερό δέντρο στη Σαμνιτική παράδοση της Ιταλίας. Οι καρποί, οι ρίζες και τα φύλλα της έχουν τοξικές ιδιότητες γνωστές από την αρχαιότητα, αλλά συγχρόνως και θεραπευτικές ιδιότητες που χρησιμοποιήθηκαν για την παρασκευή φαρμάκων. Αυτά τα χαρακτηριστικά της καρυδιάς θεωρήθηκαν «μαγικά» και έδωσαν αφορμή για μια σειρά μυθοπλασίες και παγανιστικές τελετουργίες με επίκεντρο τις μάγισσες «janare» - θυγατέρες θεοτήτων της φύσης- που αναπτύχθηκαν από την αρχαιότητα μέχρι τον μεσαίωνα.

Αντίστοιχα, η ελιά λατρεύτηκε στην Ελλάδα από την αρχαιότητα για τις θεραπευτικές της ιδιότητες παράλληλα με τη διατροφική της αξία. Θεϊκή, τελετουργική, «δέντρο ζωής» με τις ιέρειες να χορεύουν εκστατικά γύρω της απεικονίζεται

The walnut tree is a holy tree in the Samnitic tradition of Italy. Its fruits, roots and leaves have toxic qualities known since ancient times, but also therapeutic qualities that have been used for the preparation of medicines. These qualities of the walnut tree have been considered as “magical” and led to myths and pagan ceremonies centered on the “janare” witches -daughters of nature deities- in ancient times and during the middle ages.

Equally, the olive tree has been worshiped for its therapeutic qualities since ancient times, in parallel to its nutritional value. It is depicted

Μίλτος Παντελιάς, το δέντρο..., ακρυλικά και μολύβι σε χαρτί
Miltos Pantelias, The tree..., acrylic and pencil on paper

Γέρικη καρυδιά, το ιερό δέντρο του Benevento, Ιταλία, φυτρωμένο επάνω στο αρχαίο Tratturo
Old walnut tree, the sacred tree of Benevento, Italy, standing on the ancient Tratturo

Αγγελος Παναγιωτίδης, ελιά, μέταλλα, 2009

Angelos Panagiotides, olive oil, 2009

ήδη στη μινωική εποχή στις τοιχογραφίες της Κνωσσού. Η θεά Αθηνά κέρδισε την προστασία της Αθήνας προσφέροντας μια ελιά, ενώ οι αγώνες στίβου της αρχαίας Ολυμπίας καθιερώθηκαν με το φύτεμα μιας ελιάς από τον Ηρακλή. Στα χριστιανικά μυστήρια το λάδι έχει σημαντικό μυστικό, αποτροπαϊκό και καθαρτήριο ρόλο, από την βάπτισμα μέχρι το θάνατο. Σήμερα αναγνωρίζεται παγκόσμια ως σύμβολο νίκης, ειρήνης, φιλίας και καλής θέλησης.

Το **νερό** αποτέλεσε βασικό στοιχείο της εξέλιξης του ανθρώπου και συνδέθηκε με δοξασίες και μυστηριακές τελετουργίες στους περισσότερους πολιτισμούς της γης. Οι συμβολισμοί του νερού είναι πολλαπλοί: αποτελεί τη διαχωριστική μεμβράνη μεταξύ του ορατού τοπίου της γης από το μη ορατό –και επομένως άγνωστο και μυστηριακό- χώρο κάτω από τη γη. Αποτελεί ακόμη μέσο καθαρισμού του σώματος που οδηγεί στη μεταφορική έννοια της κάθαρσης και του εξαγνισμού, ενώ είναι προφανής η τεράστια σημασία του νερού για τη γονιμότητα της γης η οποία οδήγησε σε ένα πλήθος «βροχοποιών» μυστηριακών πρακτικών.

...οι ελιές με τις ρυτίδες των γονιών μας
Γιώργος Σεφέρης

...olive trees bearing the wrinkles of our parents
George Seferis

as divine, ceremonial, the “tree of life” with the priestesses dancing in ecstasy around it in the Minoan frescos of Knossos. Goddess Athena secured the protection of Athens by offering an olive tree, whilst Hercules inaugurated the athletic games of ancient Olympia with the planting of an olive tree. In the Christian sacraments the olive oil has an important initiating, deterrent (apotropaic) and purgatory role from baptism to death. At present, it is accepted internationally as a symbol of victory, peace, friendship, and good will.

The **water**, being a basic element of the evolution of man, has been also linked with legends and sacred ceremonies in most civilizations. Many symbolisms are associated with water: it represents the membrane that divides the visible part of the earth from the non-visible part under the earth, which is unknown and mysterious. It also represents a substance for cleaning the body and this leads to the notion of catharsis and purification, whilst its obviously vast importance for the fertility of the earth has led to an abundance of rain initiation ceremonies.

Καλλιρρόη Μαρούδα, Συκιάς το μεσημέρι, λάδι, 1994

Kalliroe Marouda, Fig trees at noon, oil, 1994

Η ελιά και η συκιά

Κάποιο χειμώνα, την ώρα που η συκιά έριχνε τα φύλλα της, άκουσε την ελιά από δίπλα να της λέει περιφρονητικά: «Εμένα τα φύλλα μου με στολίζουν χειμώνα-καλοκαίρι, γιατί είμαι αειθαλής, ενώ εσύ μόνο το καλοκαίρι έχεις μια κάποια ομορφιά».

Δεν είχε προλάβει να τελειώσει το εγκώμιο του εαυτού της και έπεσε ένας κεραυνός σταλμένος από χέρι θεϊκό και την κατάκαψε, ενώ η συκιά δεν έπαθε τίποτε.

Μύθος του Αισώπου

The olive tree and the fig tree

When a fig tree lost all her leaves during the winter, a nearby olive tree made said with contempt: "I am beautifully adorned with leaves, ever green with new life, whereas your beauty lasts only as long as the summer". While the olive tree was boasting, a thunderbolt suddenly fell from the sky and burned her to cinders, while the fig tree stood there safe and sound.

Aesop's myth

Το νερό αποτελεί ένα από τα τέσσερα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, ως πηγή ζωής και σύμβολο της γέννησης και αναγέννησης της φύσης. Πλήθος συμβολισμών συνδέονται με το νερό. Στην αρχαία Ελληνική μυθολογία το νερό διαχωρίζει τον κόσμο των ζωντανών (επάνω) από εκείνο των νεκρών (κάτω). Ακόμη, οι νύμφες του νερού που κατοικούν στους ποταμούς και στις λίμνες (Ναϊάδες) ή στη θάλασσα (Νηρηίδες) είναι καλά πνεύματα που βοηθούν τους ανθρώπους. Το νερό αποτελεί το καθαρτήριο μέσο σε παγανιστικές και θρησκευτικές τελετές και έχει ιδιαίτερη σημασία για τη Χριστιανική θρησκεία: η βάπτισμα των παιδιών, ο αγιασμός των υδάτων στο τέλος του δωδεκαήμερου των Χριστουγέννων κατά τον εορτασμό των Θεοφανείων, ο αγιασμός των σπιτιών όταν θεμελιώνονται είναι τυπικά παραδείγματα στον Ελληνικό χώρο, παράλληλα με το πέταγμα νομισμάτων στο νερό της πηγής, συνοδευόμενο από ευχή για καλή τύχη.

*Νοντή λάμψη
Κυανό διάστημα
Κάθαρση της ψυχής*

Οδυσσέας Ελύτης

*Imaginary glow
Cyan space
Soul's catharsis*

Odysseas Elytis

Ανδρέας Βούσουρας, Νύμφες, video, 2008
Andreas Voussouras, Nymphs, video, 2008

The water is one of the four elements of ancient Greek philosophy, celebrated as a source of life and symbol of nature's birth and rebirth. There are many symbolisms associated with the water. In ancient Greek mythology the water divides the world of the living (up) from the world of the dead (below). Also the water nymphs that live in rivers and lakes (Naiades) or in the sea (Nereides) are considered as good spirits that are helpful to humans. The water represents the purgatorial element in pagan and religious ceremonies and is especially important for the Christian religion: the baptism of children, the holy water rites on the 12th day of Christmas during the celebration of Epiphany, the holy water rites when the foundations of a new house are being laid, are typical examples in Greece, together with the throwing of coins in the water of a fountain followed by the wish for good luck.

Βοϊδομάτης, Ζαγόρι, Ήπειρος
Voidomatis, Zagori, Epirus

Νεοοὐ σύμβολο γέννησης και αναγέννησης, καθάρσης, γονιμότητας
Water symbol of birth and rebirth, purification, fertility

Κρήνη και ποτίστρα επάνω στο αρχαίο Tratturo, Camosciara – Abruzzi, Ιταλία

Drinking tank and fountain for sheep along the Tratturo, Camosciara – Abruzzi, Italy

Οι θεότητες του νερού στη Σαμνιτική παράδοση της Ιταλίας συνδέονται με την αναβίωση της μητριαρχικής κοινωνίας. Μια σημαντική τέτοια θεότητα είναι η Μεφίτη (σημαίνει «στη μέση» – ανάμεσα στον ουρανό, στη γη και στον κάτω κόσμο) που λατρεύτηκε για τις θεραπευτικές της ιδιότητες και συνδέθηκε με τη δύναμη των υπόγειων νερών αλλά και τις απολυμαντικές ιδιότητες των εκπομπών θείου από το υπέδαφος. Αντίστοιχα, το νερό του πηγαδιού λατρεύεται ως σύμβολο της μετάβασης από τον «επάνω» κόσμο των ζωντανών στον «κάτω» κόσμο των νεκρών. Το άνοιγμα ενός πηγαδιού αποτελεί παραβίαση του απόρρητου του «κάτω» κόσμου, υπέρβαση των ορίων στα οποία τάχθηκε ο άνθρωπος «πάνω» από τη γη. Το πνεύμα του πηγαδιού, η Μαναλόνγκα, μπορεί να εμφανιστεί ξαφνικά και να τραβήξει στα βάθη της γης όποιον τολμήσει να παραβιάσει το όριο, κυττάζοντας μέσα στο πηγάδι.

The deities of the water in the Samnitic tradition of Italy are related to the revival of the matriarchal society. An important water deity is Mefiti (meaning in the middle - between the sky, the earth and the underground world) that has been worshiped for her therapeutic qualities and was linked to the power of the underground waters as well as to the disinfectant qualities of the sulfur emissions from the earth. At the same time the water in the well is worshiped as the symbol of the journey from the "overground" world of the living to the "underground" world of the dead. Opening a well represents a violation of the secrecy of the world of the dead, a violation of the boundary between the two worlds that is forbidden to man. Thus the spirit of the well, Manalonga, may appear suddenly and drag to the depths of the earth whoever dares to violate the boundary, by looking down in the well.

Ειρήνη Γκόνου, τελετουργικό ένδυμα επίκλησης του Λυκαίου Διός της Βροχής,
χαρτί, ύφασμα, ψάθα

Irene Gonou, Ritual dress for worshipping the Lykaion Zeus of the Rain, paper,
textile, mat

Ενότητα 2η

Το τοπίο της ήπιας κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση

Section 2.

The landscape of mild exploitation of nature

Το τοπίο αποτελεί προϊόν μια διαχρονικής διαδικασίας που χαρακτηρίζεται από συνεχείς αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές μπορεί να οφείλονται σε γεωλογικά ή κλιματολογικά φαινόμενα ή σε ανθρώπινες παρεμβάσεις. Η καλλιέργεια της γης από τον άνθρωπο και η κατασκευή των πρώτων κτισμάτων σηματοδότησαν την αρχή των ανθρωπογενών αλλαγών του τοπίου, οι οποίες αρχικά, για πολλές χιλιετίες, είχαν ήπια μορφή. Η χρήση γεωργικών εργαλείων και η διαμόρφωση του τοπίου με τρόπο ώστε να διευκολύνεται η καλλιέργεια (π.χ. με τη δημιουργία αναβαθμίδων) αποτύπωσαν τα πρώτα σημάδια κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση, αναδεικνύοντας νέες μορφές τοπίου, το οποίο εμπεριέχει πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Το νέο αυτό τοπίο εμπλουτίστηκε με «ορόσημα» δηλαδή με κτίσματα διαφόρων χρήσεων, υλικών και μορφολογίας: χρήσεις κατοίκησης, μεταφοράς και επικοινωνίας, μεταποίησης ή λατρείας επενδύονται με τοπικά υλικά, βγαλμένα από το ίδιο το τοπίο, και ακολουθούν περιγράμματα που εμπνέονται από τα σχήματα της γύρω φύσης ή βασίζονται στην απλότητα και λειτουργικότητα της κατασκευής.

Landscape is the product of a continuous transformation process, characterized by successive changes. These changes may stem from geological or climatic phenomena or from human interventions. The cultivation of the land and the construction of the first buildings signal the start of landscape's transformation, which continued for thousands of years as a mild intervention upon the landscape. The use of agricultural tools and the shaping of the landscape to make cultivation easier (e.g. with the creation of terraces in sloped surfaces) left the first imprint of man's dominance on

Έλενα Χάρου, Δίκτυα, λάδι σε χαρτί, 2004

Elena Charou, Networks, oil on paper, 2004

Γιώργος Θ. Γεωργιάδης, Αγροτικό τοπίο, λάδι, 2006

George Th. Georgiadis, Rural landscape, oil, 2006

Τα **μονοπάτια** αποτελούν μια από τις πρώτες παρεμβάσεις του ανθρώπου στο τοπίο ανά τους αιώνες. Τα μονοπάτια εξυπηρετούσαν την ανάγκη επικοινωνίας με άλλους ανθρώπους, τη μεταφορά ποιμνίων και προϊόντων, την πρόσβαση σε απομακρυσμένες καλλιέργειες ή άλλες παραγωγικές δραστηριότητες, και πήραν διάφορες μορφές: από στενά λιθόστρωτα μονοπάτια ή πορείες κτηνοτρόφων οριοθετημένες στο έδαφος με απλά μέσα, έως τη δημιουργία μεγάλης κλίμακας διαδρομών, αντιστοίχων σε λειτουργία με τους σημερινούς αυτοκινητόδρομους. Ένα εντυπωσιακό δείγμα τέτοιας διαδρομής είναι το Ιταλικό tratturo.

Τα **tratturi** (από την λατινική λέξη tractoria που σημαίνει δικαίωμα δημόσιας χρήσης ενός δρόμου) ήταν διαδρομές κτηνοτρόφων, κατά μήκος των οποίων μετακινούσαν τα κοπάδια τους για να ξεχειμωνιάσουν ή να περάσουν το καλοκαίρι, και εμφανίστηκαν τον 7ο-8ο αι. όταν άρχισαν να χρησιμοποιούνται τα ορεινά λιβάδια για συστηματική κτηνοτροφία. Το πρώτο tratturo αποδίδεται στους Σαμνίτες και δημιουργήθηκε στα νότια Απέννινα. Από την περιοχή των Σαμνίων διέρχεται το Regio Tratturo Pescasseroli-Candela, κατά μήκος του οποίου κτίστηκαν πλήθος χάνια

nature, with new landscape forms emerging that included cultural elements. This new landscape was enriched with “landmarks”, such as buildings bearing different uses, materials and forms: constructions for habitation, transportation and communication, manufacturing or worship are clad with local materials taken out of the landscape itself, adopting forms that are inspired by the nature surrounding them or based on simple and functional building methods.

Footpaths represent one of the first interventions of man on the landscape over the ages. They served the need of communication with other people, transportation of herds and commodities, access to distant cultivations or other productive activities, and took a variety of forms: from narrow cobbled roads or walks marked on the earth with simple means by animal farmers to the construction of larger scale passages, comparable in function with present-day motorways. An impressive example of such a passage is the Italian tratturo.

Μαρία Σχινά - Παναγιώτης Λευθέρης, Οι φωνές των ποιητών IV, video, 2001

Maria Schina - Panayiotis Leftheris, The voices of the poets IV, video, 2001

(taverna) όπου σταματούσαν οι κτηνοτρόφοι για να ξεκουραστούν και να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Η διαδρομή αυτή είναι διακριτή έως σήμερα.

Τα **γεφύρια** είναι ίσως το σημαντικότερο δείγμα κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση, τόσο ως προς τη λειτουργία τους, όσο και ως αισθητική παρέμβαση. Πολλοί θρύλοι και παραδόσεις μιλούν για στοιχειωμένα γεφύρια και θυμωμένους ποταμούς, για εκδικητικά φυσικά όντα ή διαβόλους, ακόμα και για ανθρωποθυσίες, υπονοώντας την εκδίκηση της φύσης πάνω στην ανθρώπινη κυριαρχία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το γεφύρι της Άρτας, που σύμφωνα με την παράδοση, για να κατευνάσουν το στοιχείο και να στεριώσει το γεφύρι θυσιάσαν τη γυναίκα του πρωτομάστορα. Τα γεφύρια στην προβιομηχανική εποχή κατασκευάζονται από φυσικά υλικά, κυρίως πέτρα ή ξύλο. Τα πέτρινα γεφύρια, πολλά από τα οποία σώζονται έως σήμερα, αποτελούν θαύματα τεχνολογίας. Παραδείγματα της μοναδικής τεχνολογίας των τοξωτών πέτρινων γεφυριών προσφέρει η Ήπειρος, και ιδιαίτερα οι ορεινές περιοχές της Πίνδου.

Άλλα **ορόσημα** στο αγροτικό τοπίο αποτελούν μεμονωμένα κτίσματα μικρής κλίμακας, όπως οι θολωτές πέτρινες κατασκευές, τα εκκλησάκια, τα εικονοστάσια, οι κρήνες, τα πατητήρια, οι φράχτες, οι ανεμόμυλοι, οι υδρόμυλοι, οι περιστερώνες, τα κάστρα κ.λπ. Με χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά γνώρισματα σε κάθε περιοχή, τα κτίσματα αυτά δημιουργούν την «ταυτότητα» του τοπίου, είτε εντασσόμενα αρμονικά στη

Tratturi (from the Latin word tractoria which means the public right to use a road) were passages used by animal farmers to move their herds to the valleys in the winter and to the mountains in the summer, and appeared in the 7th and 8th centuries when mountain pastures started to be used systematically. The first tratturo is believed to have been established by the Samnites in the south Apennine. The Regio Tratturo Pescasseroli-Candela, whose remains are still visible, passes through the Samnitic area; many tavernas were built along it for the shepherds to stop over and sell their produce.

Bridges are probably the most important example of the dominance of man over nature, because of their function as well as their esthetic value. Many legends and traditions describe haunted bridges and angry rivers, vindictive natural or evil creatures, and even human sacrifices that imply the revenge of nature over human dominance. A characteristic example of such a legend is that of Arta bridge, in Epirus, Greece, where the wife of the head craftsman had to be sacrificed in order to appease the spirit of the bridge and allow its construction to be completed. Bridges were built in pre-industrial times with natural materials, mostly stone and wood. Stone bridges, many of which remain intact today represent miracles of technology. Many examples of this unique technology of the arch-shaped stone bridges are found in Epirus, especially in its mountain areas of Pindos.

Other **landmarks** of the rural landscape include isolated small-scale buildings, such as round stone constructions covered by a dome, chapels, shrines, fountains, wine-presses, hedges, windmills, watermills, pigeon lofts,

Το γεφύρι της Άρτας

*Αλοίμονο στη μοίρα μας, κρίμα στο ριζικό μας!
Τρεις αδερφάδες ήμαστε κι οι τρεις κακογραμμένες.
Η μια 'χτισε το Δούναβη κι η άλλη τον Αφράτη
κι εγώ η πιο στερνότερη της Άρτας το γιοφύρι.*

Το γεφύρι της Άρτας

*Alas, poor is my fate and my destiny accursed!
Sisters three we were, and doomed we were all three.
One built over the Danube, one the Euphrates river
And as for me, the youngest, I build the bridge at Arta.*

Ξωκλήσι στη Σίφνο, Κυκλάδες
Chapel in Sifnos, Cyclades

Χάνι στο Tratturo των Απεννίνων, Benevento, Ιταλία
Taverna along the Apennines' Tratturo, Benevento, Italy

Τρίτοξο γεφύρι, Κήποι Ζαγορίου, Ήπειρος
Three-arched bridge, Kipoi, Zagori, Epirus

μορφολογία και τους χρωματικούς τόνους του, ή δημιουργώντας αντίθεση με το λευκό τους χρώμα. Χαρακτηριστικό κτίσμα του αγροτικού τοπίου στην Ιταλία είναι επίσης οι αγροικίες (masseria), μεγάλα αγροτικά κτίσματα που αποτελούσαν το επίκεντρο της αγροτικής οικονομίας από τον 15ο αι. και μετά, αλλά κυρίως τον 19ο αι.

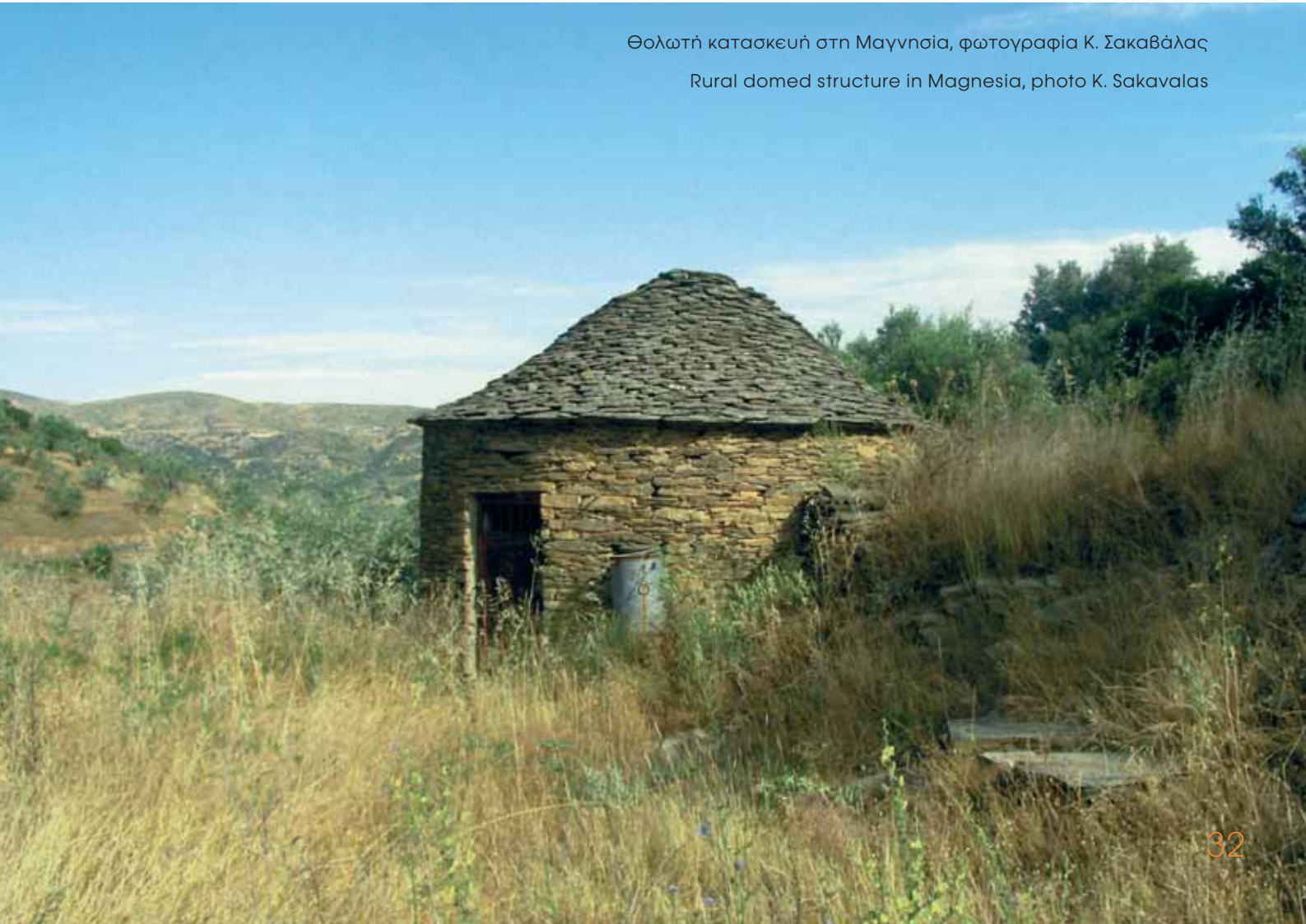
Οι αγροτικές **θολωτές κατασκευές** αποτελούν χαρακτηριστικά κτίσματα της πρώιμης εποχής, κτισμένες με ξύλο και χόρτο ή με πέτρα. Αναπτύχθηκαν σε πολλά σημεία του Ελλαδικού χώρου, τόσο στα νησιά όσο και στην ενδοχώρα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα νεώτερων πέτρινων κατασκευών με θολωτή στέγη από πέτρες, πλάκες ή χόρτο υπάρχουν σήμερα στη Μαγνησία, στην Κεφαλονιά, στην Τήνο, στην Κρήτη (μιτάτα), στη Λευκάδα και στα Καλάβρυτα (βόλτοι) και στην ορεινή περιοχή των Σερρών. Χρησιμοποιούνται από τους αγρότες ή τους κτηνοτρόφους για διανυκτέρευση, ανάπαυση στη διάρκεια της ημέρας, αποθήκευση προϊόντων ή επεξεργασία τους (π.χ. τυροκομία). Αντίστοιχες κυκλικές θολωτές κατασκευές συναντάμε στην Ιταλία με παρόμοιες χρήσεις.

castles, etc. These buildings through their unique regional architectural features create the “identity” of the landscape, either by blending harmoniously with its morphology and colours or by creating contrasts through their white colour. Typical buildings of the rural landscape in Italy are the farmhouses (masserias), large agrarian buildings that were the center of the agricultural economy from the 15th century onwards, but especially during the 19th century.

Agrarian **dome-covered round buildings** represent typical constructions of earlier times, built with timber, hay or stone. They appeared in many parts of Greece, in the islands as well as in the mainland. Typical examples of more recent stone-built domes can be found even today in Magnisia, Kefalonia, Tinos, Crete (known as mitata), Lefkada, Kalavrita and in the mountain area of Serres. They are used by farmers for overnight stay, rest during the day, storage or processing of produce, mostly cheese. Comparable agrarian domes are found in Italy with similar uses.

Θολωτή κατασκευή στη Μαγνησία, φωτογραφία Κ. Σακαβάλας

Rural domed structure in Magnesia, photo K. Sakavalas

Μιτάτο στην Κρήτη, φωτογραφία Γ. Πετράκης
Mitato in Crete, photo G. Petrakis

Θολωτή κατασκευή, Ιταλία , Capracotta, Isernia, Ιταλία
Rural domed structure, Capracotta, Isernia, Italy

Οι **αγροτικοί οικισμοί** προσφέρουν μοναδικές ευκαιρίες για τη μελέτη της αρμονικής ή μη ένταξης μεγαλύτερης κλίμακας παρεμβάσεων στο τοπίο. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αρμονικής ένταξης αποτελούν οικισμοί που ακολουθούν χρωματικά και μορφολογικά το φυσικό περιβάλλον τους: ο Ανάβατος στη Χίο αποτελεί μέρος του βράχου πάνω στον οποίο χτίστηκε, δυσδιάκριτος από απόσταση, ενώ τα Ζαγοροχώρια επαναλαμβάνουν τη μορφολογία των σχιστολιθικών πετρωμάτων που τα περιβάλλουν. Σε αντίθεση, οι νησιωτικοί οικισμοί, και ιδιαίτερα οι κυκλαδίτικοι, αποτελούν λευκό διάκοσμο του γκριζου βράχου που τους φιλοξενεί, ενώ οι Ιταλικοί μεσαιωνικοί οικισμοί του Abruzzo καλύπτουν τις πτυχές του ευρύτερου ορεινού ή λοφώδους υποδοχέα τους με οχυρωματικού τύπου διατάξεις, που διατηρούν ωστόσο και αναδεικνύουν τη χρωματική ποικιλία και το ανάγλυφο του περιβάλλοντος χώρου.

Agricultural settlements offer unique opportunities for studying the harmonic integration of larger scale interventions in the landscape. Typical examples of harmonious blending with the landscape are settlements whose morphology and colours fit in with their surroundings. The village of Anavatos in the island of Chios is hard to discern from a distance – it becomes a part of the rock on which it is built- whilst the villages of Zagoria in Epirus follow the morphology of the slate rock on which they stand. In contrast, island settlements, especially in Cyclades, constitute a white decoration of the gray rock that hosts them. The medieval settlements of Abruzzo in Italy fit in the undulations of the hills and mountains that surround them, projecting their fortification-like shapes, maintaining and enhancing the colour range and the shape of the wider landscape.

Βασίλης Τάγκαλος, τοπίο, λάδι, 2005

Vasilis Tagalos, landscape, oil, 2005

Ορί, αγροτικό χωριό, Εθνικό Πάρκο Abruzzi, Ιταλία
Orì, rural village in Abruzzi National Park

Παραδοσιακό χωριό, Κήποι Ζαγορίου, Ήπειρος
Traditional village, Kipoi, Zagori, Epirus

Αναβαθμίδες στη Φολέγανδρο, Κυκλάδες, φωτογραφία Βελ. Βουτσάς

Terraces at Folegandros, Cyclades, photo Vel. Voutsas

Σημαντική παρέμβαση για την καλλιεργητική αξιοποίηση πλαγιών είναι οι **αναβαθμίδες** οι οποίες διαμορφώνονται με αναλημματικά τοιχία, κτισμένα συνήθως με ξερολιθιά. Οι ξερολιθιές αξιοποιούν τη ντόπια πέτρα και εντάσσονται χρωματικά στο ευρύτερο τοπίο, ενώ με τις καμπύλες που ακολουθούν οι αναβαθμίδες δημιουργούν ένα νέο τοπίο απaráμιλλης χάρης και αισθητικής. Οι καλλιέργειες που ακόμη και σήμερα απαντώνται σε αναβαθμίδες είναι η ελιά και το αμπέλι. Φράχτες από ξερολιθιά αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία του αγροτικού τοπίου και σε επίπεδα εδάφη, όπου διαχωρίζουν ιδιοκτησίες ή είδη καλλιεργειών.

The **terraces** that are supported by successive drystone walls represent an important intervention of man in the course of his effort to exploit hill and mountain slopes for cultivation. Drystone walls utilize local stone and blend chromatically to the wider landscape, while the curves created by the terraces shape a new landscape of exquisite grace and esthetic value. The terraces are even in our days a ground for cultivating olive trees and vineyards. Drystone fences represent also characteristic elements of the agrarian landscape in flat lands, where they separate different properties or cultivations.

*Ελαιώνες κι αμπέλια μακριά ως τη θάλασσα
Κόκκινες ψαρόβαρκες πιο μακριά ως τη θύμηση
Έλυτρα χρυσά του Αυγούστου στο μεσημεριάτικο ύπνο*

Οδυσσέας Ελύτης

*Olive groves and vineyards up to the sea
And farther off red fishing boats up to memory
August's golden husks in a noon sleep*

Odysseas Elytis

Εσωτερικό Μιτάτου, Μουσείο Λυχνοστάτης,
Χερσόνησος Ηρακλείου, Κρήτη

Interior of Mitato, Lychnostatis Museum, Hersonissos,
Heraklio, Crete

Θράκη, Βασίλης Βρεττός, 2007, Φωτογραφικό αρχείο
Μουσείο Μπενάκη

Thrace, Vassilis Vrettos, 2007, Photographic archive
of Benaki Museum

Η ΠΕΤΡΑ, ΤΟ ΞΥΛΟ, ΤΟ ΧΟΡΤΟ, ΤΟ ΧΩΜΑ
ξαναχτίζουν ΤΟ ΤΟΠΙΟ
Rocks, wood, hay and soil
rebuild the landscape

Ενότητα 3η

Το τοπίο της κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση

Section 3. The landscape of conquest of nature

Την ήπια κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση, που χαρακτηρίστηκε από μια διαλεκτική σχέση με το τοπίο, διαδέχτηκε μια φάση κατάκτησης και έντονης κυριαρχίας, η οποία άρχισε με τη βιομηχανική επανάσταση. Το τρακτέρ έδωσε τη δυνατότητα να απλωθούν οι καλλιέργειες σε μεγάλες εκτάσεις, και σε συνδυασμό με τις θεριστικές – αλωνιστικές μηχανές και τα φυτοφάρμακα αύξησε την ταχύτητα και την παραγωγικότητα των αγροτικών εργασιών και καθιέρωσε, ως αποτέλεσμα, την ομοιομορφία του αγροτικού τοπίου. Χαρακτηριστικά ορόσημα του τοπίου, όπως οι ξερολιθιές και οι φυτοφράκτες εξαφανίστηκαν, και έδωσαν τη θέση τους σε νέα ορόσημα, όπως οι ανεμογεννήτριες ή τα φράγματα. Η εντατική καλλιέργεια άλλαξε την κλίμακα του αγροτικού τοπίου, και με στόχο τη μέγιστη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, οδήγησε στη ριζική μεταμόρφωση του.

The mild dominance of man over nature, that was characterized by a dialectical relation with the landscape, was followed by a stage of intense dominance that started with the industrial revolution. The tractor made it possible to cultivate large stretches of land, and in conjunction with harvesting and threshing machinery and pesticides increased productivity in agricultural activities and imposed uniformity on the agrarian landscape. Typical landscape landmarks, such as drystone walls and hedges disappeared and were replaced by new milestones such as wind turbines or dams. Intensive cultivation altered the scale of the rural landscape and, driven by the objective of maximum exploitation of natural resources, led to its radical transformation

Θεσσαλικός κάμπος, φωτογραφία Βελ. Βουτσάς

Thessaly plain, photo Vel. Voutsas

Ηώ Αγγελή, τοπίο σε εξέλιξη, ακρυλικό, 2007- 2009

Io Aggeli, evolving landscape, acrylic, 2007- 2009

*Είταν πλατύς ο κάμπος και στρωτός
από μακριά φαινόνταν το γύρισμα χεριών που σκάβαν...*

...Ο κόσμος

*ξαναγινόταν όπως είταν, ο δικός μας
με τον καιρό και με το χώμα.*

νννν Γιώργος Σεφέρης

*Broad the plain and level;
from a distance you could see arms circling as they dug...*

...The world

*Became again as it had been, ours:
the world of time and earth.*

vvvvvGeorge Seferis

Παράλληλα, τα υλικά, η αισθητική και η χρήση των κτισμάτων ανεξαρτητοποιούνται από τις τοπικές δυνατότητες και οι παρεμβάσεις του ανθρώπου στο τοπίο αποκτούν ένα χαρακτήρα «παγκοσμιοποιημένο»: τα ίδια σιλό, τις ίδιες ανεμογεννήτριες, τα ίδια φράγματα βλέπει κανείς σε όλο τον κόσμο. Η παγκοσμιοποίηση της τεχνολογίας και των υλικών αποδεσμεύει το τοπίο από τον τόπο. Παράλληλα, το τοπίο κατακερματίζεται. Η ήπια εκμετάλλευση παραμένει σε ορεινές, νησιωτικές ή δύσβατες περιοχές ενώ τα υλικά και η μορφολογία των οροσήμων και των οικισμών αλλάζουν σύμφωνα με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της σύγχρονης τεχνολογίας. Περιοχές με ήπια εκμετάλλευση εναλλάσσονται με άλλες έντονης εκμετάλλευσης δημιουργώντας έτσι θύλακες τοπίου: το τουριστικό τοπίο, το διατηρητέο τοπίο, το αγροβιομηχανικό τοπίο, το πολιτιστικό τοπίο κ.λπ. Η συνοχή και η συνέχεια του τοπίου τραυματίζεται σοβαρά.

At the same time, materials, esthetics and the use of buildings are no longer related to the local conditions, and human intervention upon the landscape acquires a global character: one sees the same silos, the same wind turbines and the same dams all over the world. The globalization of technology and materials cuts off the landscape from its locality. The landscape becomes fragmented. Mild exploitation survives in mountainous, non accessible and island areas, whilst the morphology of landmarks and settlements changes according to the needs and requirements of modern technology. Areas of mild exploitation alternate with areas of intense exploitation and landscape pockets emerge: tourist landscape, protected landscape, agro-industrial landscape, cultural landscape etc. The cohesion and continuity of the landscape is seriously injured.

Ανεμογεννήτρια δίπλα σε Stazzo, αρχαίο μαντρί, Capracotta, Isernia, Ιταλία

Wind turbine standing beside Stazzo, an ancient corral for sheep, Capracotta, Isernia, Italy

Ανεμογεννήτριες στην Ελλάδα: τα σύγχρονα ορόσημα

Wind turbines in Greece: the modern landmarks

Βρες τον εισβολέα: ένα παιχνίδι για να δημιουργήσεις το δικό σου τοπίο, με την αποδοχή «εισβολέων» και την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της εισβολής, δημιουργία: NeroGraphique και Danilo Marandola, Ιταλία

Spot the intruder: a game of building your own landscape by introducing "intruders" and evaluating the results, developed by NeroGraphique and Danilo Marandola, Italy

Νάντια Καλαρά, Τοπίο, 2008, Lamda print 1/3

Nadía kalara, Landscape, 2008, Lamda print 1/3

Φράγμα Αχελώου, Συκιά, φωτογραφία Βελ. Βουτσάς

Acheloos Dam, Sykia, photo Vel. Voutsas

Νίκος Μόσχος, Κρήτη, μεικτή τεχνική, 2009

Nikos Moschos, Crete, mixed media, 2009

*Δεν έχουμε ποτάμια, δεν έχουμε πηγάδια,
δεν έχουμε πηγές
Μονάχα λίγες στέρνες, άδειες κι αυτές
Που ηχούν και που τις προσκυνούμε*
Γιώργος Σεφέρης

*We have no rivers, we have no wells,
we have no springs,
only a few cisterns – and these empty
that echo, and we worship them.*

George Seferis

Αλλοιωμένο, κατεστραμμένο **ΤΟΠΙΟ**
Spoiled, devastated **landscape**

Ενότητα 4η

Η καταστροφή του τοπίου

Section 4.

The destruction of landscape

Στην ιστορία της ανθρωπότητας, η αλλαγή στην ισορροπία των φυσικών στοιχείων δημιουργεί καταστροφές. Οι αλλαγές αυτές διαχρονικά, μέχρι τον 20ο αι. είχαν φυσικά αίτια, και συντελούσαν σε μεγάλο βαθμό στην αναγέννηση της φύσης και στην εξέλιξη της μορφολογίας του πλανήτη. Με την πρόοδο της βιομηχανικής επανάστασης οι ανθρώπινες επεμβάσεις στα φυσικά στοιχεία, ηθελήμενες ή αθέλητες, ανέτρεψαν την ισορροπία τους και δημιούργησαν προϋποθέσεις καταστροφής. Η κλιματική αλλαγή είναι το πιο χαρακτηριστικό από τα φαινόμενα διατάραξης της φυσικής ισορροπίας που βιώνουμε σήμερα, με συνέπιες όπως οι φωτιές, οι τυφώνες, το λιώσιμο των παγετώνων, η ερημοποίηση γεωργικών εκτάσεων κ.λπ.

Throughout history, changes in the balance between the elements of nature created catastrophes. These changes, up to the beginning of 20th century, were the result of natural causes, and contributed to a great extent to the revival of nature and the evolution of the morphology of the planet. With the advent of industrial revolution and technological progress, human interventions upon nature's elements, whether purposeful or not, have upset their balance and created preconditions for catastrophes. Climatic change is the most evident of the phenomena that disturb the natural balance we experience today, with such consequences as forest fires, cyclones, the melting of the glaciers, the desertification of agricultural land etc.

Πάνος Μητσόπουλος, Σκουπίδια, μεικτή τεχνική

Panos Mitsopoulos, Rubbish, mixed media

Δημήτρης Γκιζίνος, Φλεγόμενη ελιά, 2004

Dimitris Gizinos, Olive tree on fire, 2004

Κατεστραμμένο δάσος από τυφώνα στη Νότια Γαλλία, 2009

Forest devastated from hurricane, South France, 2009

Η φρίκη της ερήμωσης του τοπίου από φωτιές και τυφώνες είναι μια συχνή εμπειρία στη Ευρώπη του 21ο αι. Τα καμένα δάση αποτελούν επαναλαμβανόμενο τοπίο στις μεσογειακές χώρες, με τραγικές συνέπειες στην οικονομική και κοινωνική βιωσιμότητα των ευρύτερων περιοχών τους. Το καμένο τοπίο αποτελεί πλέον ένα σκοτεινό κομμάτι του σύγχρονου πολιτισμού μας. Αντίστοιχα, η τραγωδία που αναδίδει το κατεστραμμένο από τυφώνα δάσος στη νότια Γαλλία, μας υπενθυμίζει με παραστατικό τρόπο ότι η κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση έχει όρια που δεν μπορούν να ξεπεραστούν.

Μια ακόμη παρέμβαση στο τοπίο που οδηγεί σε αλλοίωση και δημιουργεί συνθήκες καταστροφής είναι τα σκουπίδια. Η Ελλάδα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κακής διαχείρισης των αστικών και βιομηχανικών απορριμμάτων, τα οποία έχουν κατακλύσει δάση, χαράδρες, πλαγιές, ποτάμια. Ο κίνδυνος ανάφλεξης των σκουπιδιών αλλά και μόλυνσης των υπόγειων και υπέργειων υδάτων αποτελεί καθημερινή πραγματικότητα. Το τοπίο των σκουπιδιών είναι ένα τοπίο καταστροφής που απειλεί τον πολιτισμό μας.

The horror of desertification of landscape caused by fires and cyclones is a recurring experience in Europe during the 21st century. Burnt forests represent a recurring landscape in the Mediterranean countries and have tragic consequences on the economic and social viability of their broader territories. The burnt landscape represents a dark facet of modern civilization. Similarly, the tragedy conveyed by the forested landscape in Landes, south France, that was destroyed by a cyclone, reminds us in a vivid way that the dominance of man over nature has limits that cannot be trespassed.

Another type of intervention that spoils the landscape and creates catastrophic conditions relates to waste. Greece is a characteristic example of bad management of urban and industrial waste, which inundates forests, gorges, slopes, rivers etc. The risk of fire and the pollution of surface and underground water is part of our everyday reality. The landscape of waste is a landscape of catastrophe that threatens our civilisation.

Περικλής Μπούτος, Καμένα

Pericles Boutos, Burnt

*Ο ποταμός δεν κατεβάζει άδειες μπουκάλες,
χαρτιά από σάντουιτς
Μεταξωτά μαντίλια, χαρτονένια κουτιά, αποτσίγαρα
Κι άλλα τεκμήρια θερινών νυκτών.
Φύγανε οι νύμφες.*

T.S. Eliot

*The river bears no empty bottles, sandwich papers,
Silk handkerchiefs, cardboard boxes, cigarette ends
Or other testimony of summer nights.
The nymphs are departed.*

T.S. Eliot

Καμένο δάσος στην Πάρνηθα Αττικής, φωτογραφία Βελ. Βουτσάς
Burnt forest in mount Parnes, Attica, photo Vel. Voutsas

Παράνομη χωματερή στην Ελλάδα
Unauthorised rubbish dump in Greece

Χρήστος Κωστούλας (Carten), κατασκευή, 2009

Christos Kostoulas, installation, 2009

Μαρία Κοπανίτσα, Συλλέκτης σκουπιδιών μεικτή τεχνική, 2009

Maria Kopanitsa, Rubbish collector, mixed media, 2009

*Τρεις βράχοι λίγα καμένα πεύκα
κι ένα ρημοκλήσι
και πάρα πάνω
Το ίδιο τοπίο αντιγραφμένο
ξαναρχίζει*

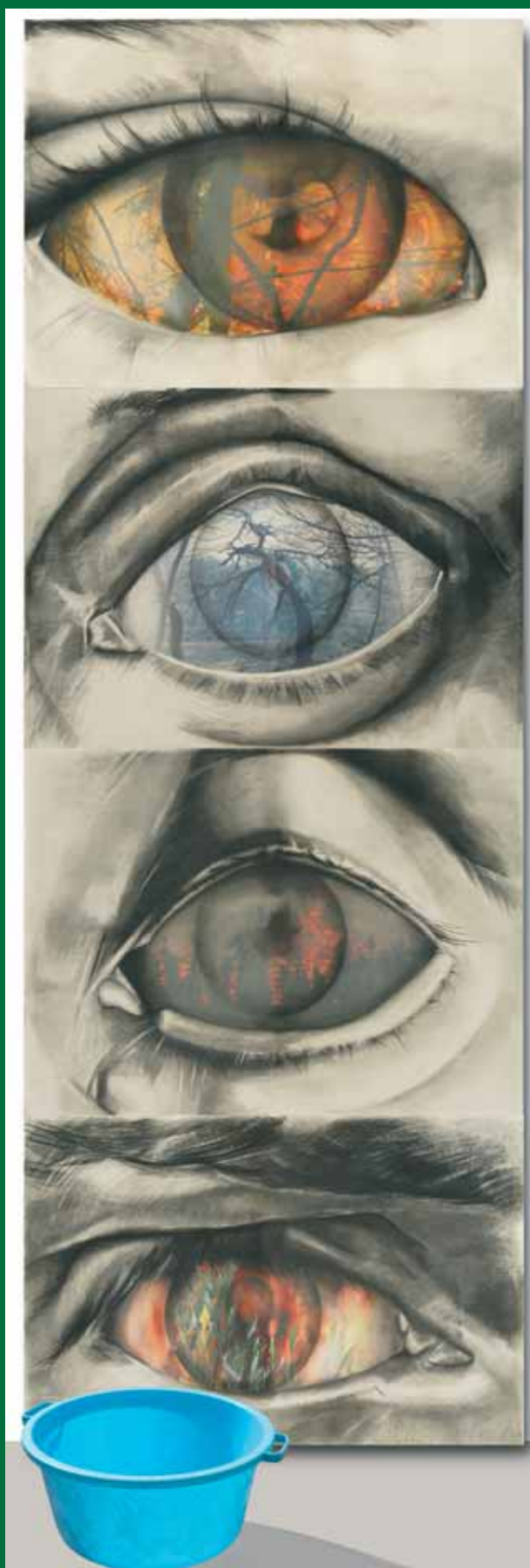
Γιώργος Σεφέρης

*Three rocks, a few burnt pines,
a solitary chapel
and farther above
The same landscape repeated
starts again*

George Seferis

Κωνσταντίνα Κατρακάζου
Ετεροτοπία, 2009

Konstantina Katrakazou, Eterotopia
(The horror of fire), 2009

Κατακτημένο, απρόσωπο, κατακερματισμένο **ΤΟΠΙΟ**
Conquered, faceless, fragmented **landscape**

Ενότητα 5η

Ουτοπία ή αειφορία;

Section 5.

Utopia or sustainability?

Η σχέση ανθρώπου και τοπίου περνά μια σημαντική κρίση στον 21ο αιώνα. Η κρίση αυτή αντανακλά στο μέλλον του πολιτισμού μας και απαιτεί από όλους μας να θέσουμε ερωτήματα και να προσπαθήσουμε να δώσουμε απαντήσεις. Μπορούμε να επαναπροσδιορίσουμε τη σχέση μας με το τοπίο μέσα από μια ριζική αλλαγή αντιλήψεων και συμπεριφοράς, με γνώμονα την αειφόρο ανάπτυξη; Ή προτιμάμε να κλείνουμε τα μάτια στη επερχόμενη καταστροφή, να υιοθετούμε τον ρομαντισμό της παρελθοντολογίας ή να αυτοσαρκαζόμαστε για τα λάθη του σημερινού πολιτισμού μας; Θέλουμε να οδηγηθούμε σε μια αειφόρο σχέση με το τοπίο ή έχουμε εγκλωβιστεί σε μια ουτοπική πραγματικότητα;

The relationship between man and landscape undergoes a crisis in the 21th century. This crisis reflects on the future of our civilization and requires from all of us to put forward questions and try to answer them. Can we redefine our relation with the landscape through a radical change of attitudes and behaviour, on the basis of sustainable development? Or do we prefer to close our eyes to the coming catastrophe, adopt the romanticism of the past and/or merely be sarcastic about the mistakes of our present civilization? Do we want to develop a sustainable relationship with the landscape or are we trapped in a utopian reality?

Χάρης Κοντοσφύρης, Αμοργός, ενισχυμένο σκυρόδεμα σε μεταλλικό πλαίσιο, 1997

Harris Kondosphyris, Amorgos, beton-arme in metal frame, 1997

Κώστας Παπανικολάου, Τοπίο, λάδι

Kostas Papanikolaou, Landscape, oil

*Εδώ ας σταθώ. Κι ας δω κ' εγώ την φύσι λίγο.
Θάλασσας του πρωϊού κι ανέφελου ουρανού
λαμπρά μαβιά, και κίτρινη όχθη· όλα
ωραία και μεγάλα φωτισμένα.*

Κωνσταντίνος Καβάφης

*Let me stop here. Let me too, look at nature awhile.
The brilliant blue of the morning sea, of the cloudless sky,
The yellow shore; all lovely
All bathed in light.*

Konstantine Kavafy

Οι «ιστορίες του τοπίου» όπως ξεδιπλώνονται μέσα από τα αλληπάλληλα στάδια της προσπάθειας κυριαρχίας του ανθρώπου στη φύση, μας βοηθούν να επανεκτιμήσουμε τα διδάγματα της ήπιας ανάπτυξης και να τα προσαρμόσουμε στις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής και στις απαιτήσεις της αειφόρου ανάπτυξης. Η ανάπτυξη του αγροτικού χώρου, ωστόσο, δεν είναι μονοσήμαντη έννοια. Έχει πολλές διαστάσεις – οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές, τεχνολογικές – και απαιτεί ολοκληρωμένη αντιμετώπιση για την εξασφάλιση της αειφορίας. Αντίστοιχα, το τοπίο είναι ένας πολυδιάστατος χώρος που το συνθέτουν πολλά «μέρη»: γεωργία, φυσικό περιβάλλον, εκμεταλλεύσιμοι πόροι, άνθρωποι, κοινωνία, ιστορία, πολιτιστική κληρονομιά. Τα μέρη αυτά πρέπει να αποτελέσουν ένα συνεκτικό σύνολο για να πλησιάσουμε το στόχο της βιώσιμης και αειφόρου ανάπτυξης.

The “landscape stories” as they unfold through the successive stages of the effort of man to dominate nature, help us to reconsider the lessons learnt by the mild development stage and adapt these to the challenges of the present day and the requirements of sustainable development. Nevertheless, the development of the rural territory is not an one-dimensional concept. It brings together many dimensions -economic, social, cultural, technological- and an integrated approach is required for sustainable development. Similarly, the landscape is a multi-dimensional space that is made up from many parts or “pixels: agriculture, natural environment, exploitable resources, people, society, history, cultural heritage. These parts should form a cohesive total if we are to reach the aim of viable and sustainable development.

Κωστής Μουδάτσος, Διακυβεύματα, λάδι, 2007

Kostis Moudatsos, Benefiting from risks (Diakyvevmata), oil, 2007

Το «αγροτικό μωσαϊκό» είναι ένα παιχνίδι ανακάλυψης των διαφορετικών στοιχείων του τοπίου μέσα από ένα μεγεθυντικό φακό. Ο αγροτικός χώρος μπορεί να ιδωθεί σαν ένα μωσαϊκό από διαφορετικές δραστηριότητες που αναλαμβάνουν άνθρωποι με διαφορετικές κοινωνικές και πολιτιστικές ρίζες. Το τοπίο κρύβει μέσα του όλα τα παραπάνω στοιχεία, τα οποία δεν είναι πάντα προφανή στον επισκέπτη. Δημιουργήθηκε από την NeroGraphique και τον Danilo Marandola, Ιταλία

The "rural mosaic" is a game of discovering the different elements of the landscape through a magnifying glass. Rural space is seen as a mosaic of different activities, carried out by people with different social and cultural roots. The landscape hides inside its surface all these elements, which are not always directly obvious to the visitor. Developed by NeroGraphique and Danilo Marandola, Italy

Η ματιά του καλλιτέχνη μας βοηθά να διεισδύσουμε βαθύτερα στον προβληματισμό αυτό, συμπληρώνοντας την σκέψη μας με συναισθήματα, λυρισμό ή αφαιρετική διάθεση. Τα ουτοπικά τοπία κατακερματίζονται σε εντυπώσεις φευγαλέες, «πετάνε» στον αέρα ή κλείνονται σε μια βαλίτσα για να τα πάρουμε μαζί μας σαν μικρά κομμάτια από τις αναμνήσεις μας, ασύνδετα και αποκομμένα από το ευρύτερο περιβάλλον τους. Γίνονται μικρά φετίχ που άτακτα κρέμονται από τις κλωστές της μνήμης μας, χωρίς συνοχή ή ταυτότητα. Διασπώνται σε κομμάτια εντυπώσεων, πολλά από τα οποία δεν έχουν σχέση με μια φυσική ενότητα τοπίου, αλλά παρεμβάλλουν συναισθήματα για θέματα σκοτεινά, όπως η βία ή η τυφλή κατανάλωση. Πολύχρωμα ή μονόχρωμα, τα τοπία των σύγχρονων καλλιτεχνών ξαναπλάθουν παραλίες, βουνά και κήπους, κάστρα και δέντρα με σκληρότητα ή νοσταλγία, απογυμνωμένα από ρομαντισμό ή γεμάτα θλίψη για τα δεσμά που διαρρηγνύονται ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση γύρω του.

The glance of the artist helps us to probe more deeply into this problematic, complementing it with emotion, lyricism or abstraction. The utopian landscapes are shattered to passing impressions, “fly” in the air or are shut in a suitcase so that we can take them with us as mementos, un-linked and cut off from their immediate environment. They become small fetish, hanging in disorderly from the strings of our memory, without cohesion or identity. They are broken up into pieces of impressions, many of which have no relationship to a territorial landscape, but are mixed with emotions caused by threatening questions, such as those related to violence or blind consumption. Multicoloured or black and white, the landscapes of modern artists reconstruct coastlines, mountains and gardens, castles and trees with hardness or nostalgia, relieved by romanticism or full of sorrow for the shattering of the relationship between man and nature. We, all, are invited to re-compose the puzzle of the landscape and to face with seriousness and optimism the prospect of sustainable rural development.

Στέλιος Γαβαλάς, Ιπτάμενο τοπίο, 2007

Stelios Gavalas, Flying landscape, 2007

Ελένη Τζατζαλος, καταφύγια, εγκατάσταση

Eleni Tzatzalos, shelters, installation

ΤΟΠΟΣ ΤΟΠΕΙΟΥ

Από ένα σημείον που το ορίζει, δεξιά, ογκώδης και απορρώξ βράχος, και αριστερά, μια μικροτέρα και ηπιωτέρα βραχώδης προεξοχή, χαίνει ένα διάστημα, εις τα κράσπεδα του οποίου γεννιέται και κατόπιν εκτείνεται, κατά τρόπον πράον και εις σειράν αρμονικών πτυχώσεων του εδάφους, μια ελαφρά κατωφέρεια...

Ανδρέας Εμπειρικός

LAND OF LANDSCAPE

At a certain point, dominated on the right by a massive steep rock and on the left by a smaller and milder rocky projection, a space opens up beyond which a slope stretches gently away in a series of harmonious folds on the ground.

Andreas Empeirikos

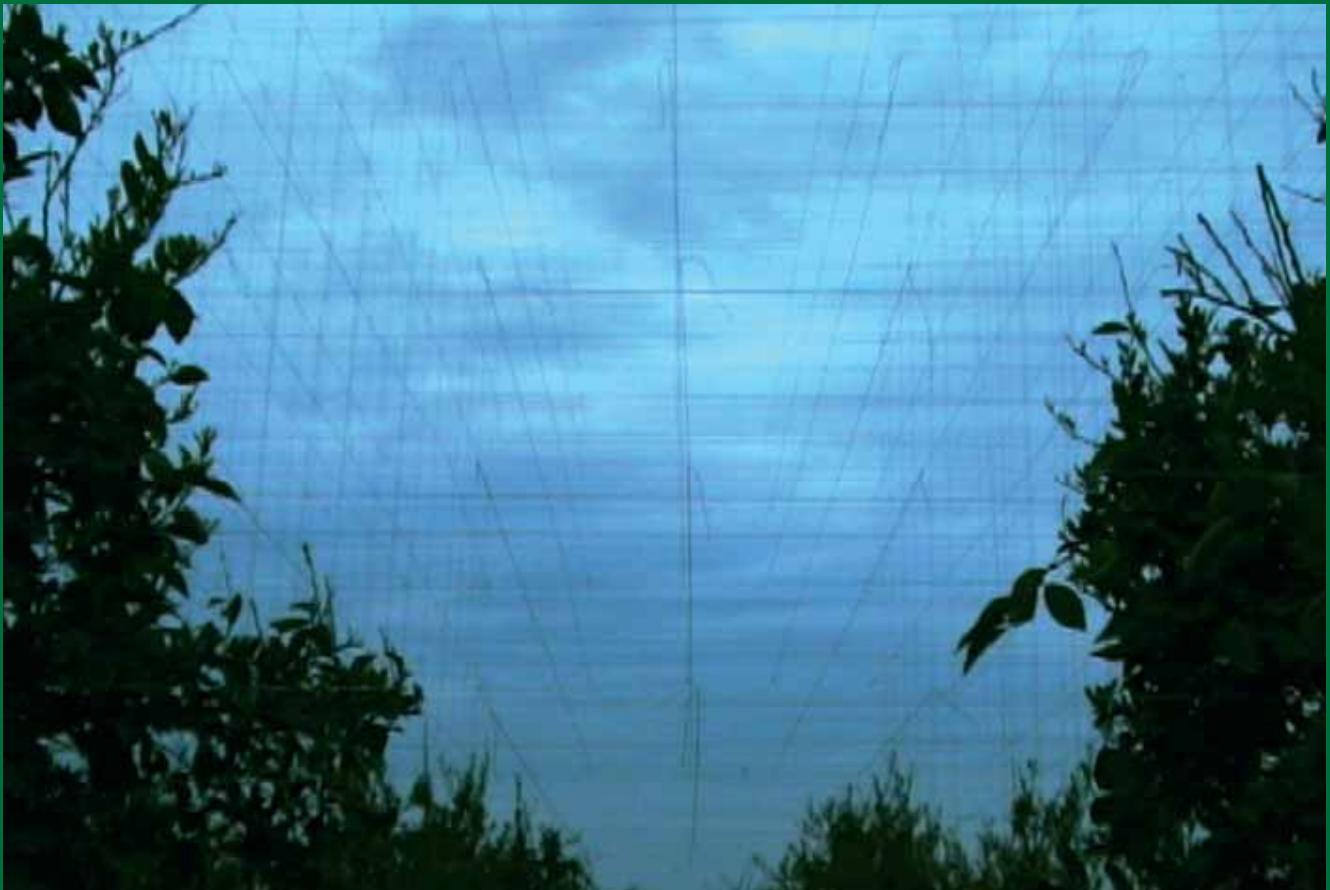

Μαρία Γιαννακάκη, Αισιοδοξία, μεικτή τεχνική, 2009

Maria Giannakaki, Optimism, mixed media, 2009

Ελένη Πανουκλιά, Μετάβαση II, Video

Eleni Panouklia, Transition II, Video.

Γιώργος Τσεριώνης, Εγκατάσταση: Οικιακή τελετή (τάματα σε δέντρο),
ξύλο, γύψο, στόκος, κλωστές, ακρυλικά χρώματα, 2007-9

George Tserionis, Installation: Domestic Ritual (ex-votos hanging from a tree),
wood, plaster, stucco, treads, acrylic colors. 2007-9

Το ΤΟΠΙΟ του μέλλοντος μας: Φύλαξε το
The landscape of our future: guard it

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΠΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟ CULT RURAL

Συνδιοργανωτές

- Sveriges Hembygdsförbund - Swedish Local Heritage Federation, Project leader, (SE)
- PRISMA Κέντρο Αναπτυξιακών Μελετών (GR)
- The European Academy for Sustainable Rural Development - Euracademy Association (EU)
- Muzeum Kresów, Lubaczów, (PL)
- Hungarian Open Air Museum (HU)
- Institute of Bio-Meteorology, National Research Council of Italy (IT)
- Fédération des Musées d'Agriculture et du Patrimoine rural (AFMA) (FR)
- National History Museum (BG)

Επικουρικοί Εταίροι

- The Hungarian Academy of Sciences, Centre for Regional Studies, West Hungarian Research Institute (HU)
- Musée national des Civilisations de l'Europe et de la Méditerranée (MuCEM) (FR)
- The Jagiellonian University of Krakow, Institute of Ethnology and Anthropology of Culture (PL)
- The Academy of Balkan Civilisation (BG)
- Museum of Cretan Ethnology / Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας (GR)
- Cultural Association of Komotini, Folklore and History Museum of Komotini / Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο (GR)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε θερμά:

Ελλάδα

- Τον Δήμο Ηρακλείου για τη φιλοξενία της Έκθεσης στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου
- Το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (Υπουργείο Πολιτισμού) για την παραχώρηση του εκθεσιακού χώρου στο Ρωμαϊκό Λουτρό
- Το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου για τη διευκόλυνση που μας παρείχε στην απόκτηση έγκυρων μεταφράσεων Ελλήνων ποιητών
- Το Ινστιτούτο των Μύλων, για την παραχώρηση Video
- Τους καλλιτέχνες για τον δανεισμό των έργων τους
- Τις γκαλερί Cheapart και Αίθουσα Τέχνης Αθηνών για την ευγενική παραχώρηση έργων

Ιταλία

- Τον Δήμο San Marco dei Cavoti – Δήμαρχος Angela Tremonte
- Lee Iacocca Foundation – Πρόεδρος Francesco Cocca
- ProLoco Association of San Marco dei Cavoti – Maria De Conno, Laura Caruso
- Μουσείο Tower Clocks

CULT RURAL PARTNERS

Co-organisers

- Sveriges Hembygdsförbund - Swedish Local Heritage Federation, Project leader, (SE)
- PRISMA Centre for Development Studies (GR)
- The European Academy for Sustainable Rural Development - Euracademy Association (EU)
- Muzeum Kresów, Lubaczów, (PL)
- Hungarian Open Air Museum (HU)
- Institute of Bio-Meteorology, National Research Council of Italy (IT)
- Fédération des Musées d'Agriculture et du Patrimoine rural (AFMA) (FR)
- National Historical Museum (BG)

Associate Partners

- The Hungarian Academy of Sciences, Centre for Regional Studies, West Hungarian Research Institute (HU)
- Musée national des Civilisations de l'Europe et de la Méditerranée (MuCEM) (FR)
- The Jagiellonian University of Krakow, Institute of Ethnology and Anthropology of Culture (PL)
- The Academy of Balkan Civilisation (BG)
- Museum of Cretan Ethnology (GR)
- Cultural Association of Komotini, Folklore and History Museum of Komotini (GR)

ACKNOWLEDGEMENTS

Our special thanks go to:

Greece

- The Municipality of Heraklion, Crete, for hosting the exhibition in the Basilica of San Marco
- The Museum of Greek Folk Art (Ministry of Culture) for offering exhibition space at the Roman Baths
- The National Centre of Book for facilitating access to valid translations of Greek poets
- The Institute of Mills, for allowing us to use their videos
- The artists who kindly lent their works to the exhibition
- The art galleries Cheapart and Art Hall of Athens for lending to the exhibition works of art

Italy

- Municipality of San Marco dei Cavoti – Major Angela Tremonte
- Lee Iacocca Foundation – President Francesco Cocca
- ProLoco Association of San Marco dei Cavoti – Maria De Conno, Laura Caruso
- Tower Clocks' Museum

